

כשרות הדיו לסת"ם

מיכאל חיימי תשע"ג

הקדמה: כיוון שלא כל אחד בקיא בחומרי הדיו אכתוב כאן בקצרה את תיאורם:

- **עפצים:** (Gall). "בצרפתית העתיקה גל"ש - gales – לדיו השתמשו בעיקר בעפצי אלון¹. הנקרא עץ "מילה" או בלשון רבים מילין², ומים היוצאים ממנו ע"י שריה או בישול נקראים מי מילין³. והם בצבע חום. העפץ הוא מבנה לא-אופייני הנוצר בצמח כאשר רקמותיו גדלות גידול חריג בתגובה לגירוי או פעילות של צרעות, זבובי פירות, וכנימות וכדו' ולכן אין בהם בעיה של כשרות למאכל כיוון שהעץ הוא המייצר את העפץ בתגובה לגירוי ולא הכנימה. העפצים מכילים בין היתר בצורה מרוכזת טאנין⁴ - וחומצה גאלית⁵ - חומר בעל תכונות מכווצות המשמש גם כחומר בורסי - ובעל תכונות הגורמות לקשרים קוטביים בין החומרים. ובעל תכונה להתרכב עם פחמן (עשן). במי העפצים ישנה תכולה מסוימת של דבק היכולה לייצר דיו גם בלא הוספת שרף.
- **קנקנתום או בגרסת הרמב"ם קלקנתום:** שימש כצבע לרצענים⁶ והוא גופרת הברזל⁷ הנראית כמלח גס ירקרק שתוס' קראו לו ויטרולא וכך שמו מפורסם בלעז הצרפתיים, ובאשכנז "קופר ואסר". ורש"י⁸ כנראה קרא לו גם ארמינט או אדרמינט. ואלו בערבית הוא נקרא אלזא"ג.

¹ כמין חרוזים בצבע חום, ועליהם בליטות כמין קוצים קטנים מאד (בודדים), ובכל אחד יש נקב שממנו יוצא זבובון, ואם אין בהם נקב בד"כ יש בפנים זבובון יבש. ועל פי רוב הם מיובאים מהודו ומפרס. ולמעשה ישנה קשת רחבה של צמחים עפצים כמו עלי האוג (הוא הסומק), או מימוזה, ואפילו עלי התה, או ספלוני בלוטי האלון, וקליפות רימונים, וקליפת האגוז הירוקה שמעל הקליפה הקשה, קליפות שיזף קוצני, וכן מקליפות גזעי אלון, או קליפת עץ הנקרא קיבראטצ'ו וכו'. ראה מש"כ בזה במאמר על העיבוד הנקרא "סוגיית הקלף".

² בבלי פסחים נ"ג ע"א "סימן להרים מילין". ובבבלי עירובין ג' ע"א "חמש אמלתראות של מילה היו על גביו (פתחו של היכל) זו למעלה מזו".

³ בבלי גיטין י"ט ע"א "שאין מי מילין ע"ג מי מילין". ומכאן עוד שהיו מעבדים בעפצי אלון.

⁴ הטאנינים (Tannin) הם פולימרים פנולים, - כלומר שרשרת ארוכה של מולקולות פנול - (באנגלית: Phenol); - חומצה קרבולית - שהיא שמה של תרכובת אורגנית ארומטית אשר נוסחתה C_6H_5H או C_6H_5O . לפנולים כמה תכונות דומות לאלו של הכהלים, המכילים אף הם קבוצת הידרוקסיל. פנולים חומציים יותר מכוהלים, שכן אטום המימן בפנולים קשור בצורה חלשה יותר לאטום החמצן מאשר בכוהלים (כך שהוא נוטה להשתחרר מהתרכובת; - חומר המשחרר יוני מימן מוגדר כחומצה). טבעת הבנון הסמוכה גורמת להחלשת הקשר.

הידרוקסיל (Hydroxyl) היא קבוצה פונקציונלית (בכימיה אורגנית), וכן יון דו-אטומי (בכימיה אי-אורגנית; כאן נקראת הקבוצה **הידרוקסיד (Hydroxide)**). קבוצת ההידרוקסיל ויון ההידרוקסיד מורכבים מאטום אחד של חמצן ואטום אחד של מימן, וכן יש להם אלקטרון עודף, המקנה ליון מטען חשמלי שלילי: OH^- . שמה של הקבוצה מורכב מהשורשים היווניים **הידרו** ("מים") ו**אוקסי** ("חמצן"). קבוצת ההידרוקסיל מסוגלת ליצור קשרי מימן עם אטומי מימן במולקולות אחרות (ובעיקר: עם מים), עובדה המקנה קוטביות מסוימת לכל התרכובות בהן קיימת קבוצת ההידרוקסיד - כלומר קשר קוטבי המקנה התקשרות האלקטרונים שבחומרים השונים.

תרכובת של מתכת עם יון ההידרוקסיד הינה תמיד בסיס. - ידיעה שיכולה להסביר את "קפיצת" האותיות במידה והעור חומצי מדאי.

⁵ חומצה בנוזאית, אלא ש3 קבוצות הידרוקסיל קשורות לטבעת הבנונית. בתהליך שבירת העפצים משתחררת חומצה גלוטאמית והשריה במים גורמת לשבירת הקשרים המולקולאריים וליצירת חומצה גאלית. הקומפלקס של חומצה גאלית מהסוג "קטאקול". וברזל דו ערכי (כמו קלקנתום) יוצר תרכובת שחורה ירוקה. ואלו טאנין מסוג פוליגלול (פירוגלול) במגע עם ברזל יוצר תרכובת כחולה לסגולה שחורה, העמידה בשינויי P^H .

⁶ חרתא דאושכפי - סם שחור שצובעים בו הרצענים. שבת קד: מגילה וגיטין יט. ובהכרח שהוסיפו לו מי עפצא. לפי שחומר זה לא יישטף בקלות מהנעליים ביום גשום.

⁷ שנוסחתו הכימית היא $FeSO_4 \cdot 7H_2O$. כלומר גופרת הברזל מגובשת עם 7 מולקולות מים. ולאחר ייבוש או קלייה הוא נהפך ללבן. קלקנתום הוא גם "גופרת אבץ" שצבעה לבן (אך גורם שהדיו מאדים בתהליך קצר יותר. ע"כ רצוי להשתמש בגופרת ברזל טהורה). חומר זה היה מוכר ליוונים הקדמונים ושמו $\chi\alpha\lambda\kappa\alpha\nu\theta\omicron\varsigma$ או $\chi\alpha\lambda\kappa\alpha\nu\theta\omicron\varsigma$. משתמשים כיום בגופרת ברזל גם כתרסיס לתיקון חוסר ברזל בצמחים (מכיל 20% ברזל). גם חלודת הברזל נחשבת לקנקנתום. אבל לא מדובר בגופרת נחושת שהיא אינה משחירה כלל.

⁸ נדה דף יט ע"א, ובסוטה דף יז ע"ב. והרחבתי בזה לקמן בדברי ר"ת במחזור ויטרי.

כשרות הדיו לסת"ם

כמבואר ברמב"ם בפה"מ ובתשובה לקמן. דיו העשוי מעפצים וקנקנתום נקרא בערבית: "אלחיבר", ובעברית: "דיו ברזלית"⁹.

- **שרף אילן:** לר"ת מדובר בלחלוחית קליפות שזיף בר קוצני¹⁰ או עצים קוצניים אחרים¹¹ שיוצאת ע"י בישול. ואלו לר"ח ורש"י והרא"ש ורוב ככל הראשונים מדובר בשרף הנוטף מהעץ ומתייבש מה שנקרא "גומא" בלעז או "צמג אלערי" המופק מ"שיטה מדברית"¹² - *Acacia tortilis* או מעצי פרי כמו אגסים ושזיפים¹³. לענ"ד, היות ותרכובת מי עפצא וקלקנתום מתחמצנת עם הזמן ומאדימה כחלודה, ריבוי הגומא (כ 150 גרם לליטר) מהווה מעין ו"אקום" מקומי בין החמצן לתרכובת, ולכן דיו כזה למרות חסרונו שאינו מבריק, יתרונו בעמידות שחורה לטווח ארוך.
- **קומוס:** לרש"י והרא"ש והרמב"ן ורוב הראשונים שהעתיקו שיטת ר"ח, הכוונה לגומא הנ"ל. ואלו לרמב"ם בתשובה קל"ו הכוונה למין ממיני האלזא"ג' (-קלקנתום)¹⁴ אלא שהוא עשוי מחלודת הברזל. (על סוגיו -ראה בהערה על הקנקנתום).
- **עשן:** הוא פיח המכיל 80% פחמן. המתקבץ בכלי שנמצא מעל להבה הדולקת משריפת שמנים וכיוצא בהם. ונקרא "אדרימנט" בלעז¹⁵. דיו העשויה מעשן ושרף היא מחיקה במים ונקראת בערבית: אלמדא"ד, ובעברית: "דיו פחמנית".

צבע מי החומרים:

צבע מי העפצים: חום בהיר עד חום כהה אדמדם, תלוי לפי חוזק הבישול.

צבע מי הגומא: שקוף.

צבע מי גומא ועפצים: כצבע מי עפצים כי שקיפות הגומא אינה משנה במאומה.

צבע מי עפצים גומא ועשן: שחור מחמת העשן.

צבע מי הקנקנתום: כצבע הנחושת ולכן קראו לו "קופר ואסר" כלומר מים בצבע נחושת.

⁹ דר' יורם ניר-אל כתב במאמרו אשר פורסם בירחון סיני (ניסן-אלול תשנ"ד, עמוד רס"א) וכתרתו: "מקורו של הציבען בדיו שחורה בכתיבת ספרים, תפילין ומזוזות". שגם כיום משתמשים בדיו כזו בצירוף חומצה טארטארית וצבע כחול המזרזים את הופעת הגוון השחור מיד בסיום הכתיבה. ובנוואת הנתרן בתור חומר משמר. למיטב ידיעתי ונסייני יין מכיל חומצה טארטארית והוא משפיע על הגוון השחור. כמו כן לפעמים הדיו הזה אינו נוזל היטב מהקולמוס ואז מוסיפים לקסת טיפת חומץ מרוכז. ¹⁰ אפשר שמדובר בשיזף השיח *Ziziphus lotus* שיח גדול, סבוך וקוצני מאוד, ואפשר אף שמדובר בקרובו "האטד". ¹¹ "דיו של קוצים" פירש מהר"ם זאברה זצ"ל בספרו מלאכת הסופר כי מדובר בעצים הנקראים היזמי והיגי, שמבשלים אותם ונותנים אותם ליבש בתוך שק העשוי מקלף, (השווה לדברי המנהיג תשובה לחכמי אראגון) וכתב שם שזה דיו טוב מאד. הרב עדין שטיינזלץ בשבת ז' ע"א ביאר, שהיזמי הוא כנראה "שברק קוצני" *Ononis antiquorum*. והיגי הוא "הגא מצוי". *Alhagi mau-ro-rum* (ביכור האביב).

¹² זהו עץ שיטה נשיר קטן שמוצאו באזורים מדבריים למחצה מדרום למדבר סהרה. מכל עץ מופקים 200-300 גר' שרף על ידי חיתוך בקליפה. השרף הוא תערובת של רב-סוכרים וגליקופרוטאינים. גומי ערבי מסיס מאוד במים וניתן להגיע לתמיסה בריכוז משקלי של 55%, בניגוד לשרפים אחרים החומר מסיס גם במים קרים. החומר הגולמי שקוף או צהוב בהיר. איכות החומר משתנה בין זנים שונים של עצי השיטה ואפילו בין עצים שונים מאותו זן. האיכות תלויה גם בתנאי מזג האוויר, הקרקע ואופן ההפקה. וחומציותו pH 4 בתמיסה של 25% שרף במים. החומר הזה, שהוא תערובת של פולי-סוכרים (שרשראות של מולקולות סוכר) וגליקו-פרוטאינים (חלבונים הקשורים לסוכרים), מוריד את מתח הפנים של המים. כלומר, הוא מחליש את חוזק הקשרים בין מולקולות המים. גומי ערבי הוא גם חומר מתחלב (אמולסיפייר) המאפשר פיזור שמנים בפאזה מיימית. (מה שיכול להסביר מדוע השמן שבדיו אינו צף). השרף משמש גם כדבק המצמיד את הצבענים (חלקיקי הפיח) לקלף לאחר התנדפות המים. במקרה שחומר הכתיבה עשוי להגלל הלוך ושוב כסת"ם, השרף עלול להשבר ולהתפורר. הרמב"ם בתשובה ס' קל"ו כתב שהפיתרון הוא "שריתו במי עפצא". אני משער שמלבד זה שמי העפצים יוצרים קשר כימי עם סיבי העור, - חומצת הטאנין פוגעת במבנה חלבון הגורמת לו לחזק, עמידות, וגמישות מסוימת.

¹³ אבל שרף אורן אינו מתאים לדיו נוזלית מפני שאינו מסיס במים, אלא שבדיו הסיני הוא משמש רק בתור מחזיק לתערובת העשן עד שיגרדו את מקל התוך עם מים ויכתוב בה.

¹⁴ ואינו גומא-שרף, שהרי במשנה מסכת ידים פרק א' "המים שנפסלו משתית הבהמה בכלים פוסלים ובקרקעות כשרים נפל לתוכן דיו קומוס וקנקנתום ונשתנו מראיהן פסולין". והלא גומא אינו משנה את מראה המים כי הוא שקוף. ועוד שבמשנה מסכת סוטה פרק ב' איתא, "ואינו כותב לא בקומוס ולא בקנקנתום ולא בכל דבר שרושם", והלא גומא נמחה במים בקלות ואינו רושם. וצע"ג.

¹⁵ והשווה את הנידון ברש"י לעיל על הקנקנתום.

כשרות הדיו לסת"ם

צבע מי קנקנתום עם גומא: כצבע מי הקנקנתום.

צבע מי עפצים וקנקנתום: שחור, מחמת התגובה הכימית בין חומצת העפצים לגופרת הברזל.

כעת נעיין מה כתוב בגמ' על הכנת הדיו וחומריו:

א. צריך לכתוב בדיו: בירושלמי¹⁶ "הלכה למשה מסיני שיהיו כותבין בעורות ובדיו". וא"כ בכל מקום שנא' בו כתיבה בעור או קלף צריך דיו (כמבואר בהמשך הירושלמי והרי"ף סוף הל' ס"ת). ובפרק הבונה¹⁷ תניא "כתב שלא בדיו או שכתב את האזכרות בזהב הרי אלו יגנזו". ולגבי מגילת אסתר איתא במשנה¹⁸ "על הספר ובדיו".

ב. חומרי הדיו ותנאיו: בגמ' מסכת שבת דף כג ע"א רואים שיש בדיו:

- (1) **שמן:** "אמר רבי יהושע בן לוי: כל השמנים יפין לדיו, ושמן זית מן המובחר".
- (2) **גיבול:** "איבעיא להו: לגבל או לעשן? תא שמע, דתני רב שמואל בר זוטרא: כל השמנים יפין לדיו ושמן זית מן המובחר. בין לגבל בין לעשן".
- (3) **עשן:** "רב שמואל בר זוטרא מתני הכי: כל העשנים יפין לדיו ושמן זית מן המובחר".
- (4) **שרף:** "אמר רב הונא: כל השרפין יפין לדיו, ושרף קטף יפה מכולם".
- (5) **שריית הדיו:** במשנה מסכת שבת דף יז ע"ב איתא: "בית שמאי אומרים: אין שורין דיו וסמנים וכרשינין אלא כדי שישורו מבעוד יום, ובית הלל מתירין". ובגמ' שם מתבאר שעצם השרייה נחשבת לגיבול כיוון ש"דיו דלאו בר גיבול הוא"¹⁹.
- (6) **דיו הוא חומר מחיק:** בבלי סוטה יז ע"ב איתא: "ואינו כותב לא בקומוס ולא בקנקנתום ולא בכל דבר שרושם - אלא בדיו, שנאמר: (במדבר ה) ומחה, כתב שיכול למחות". ומבואר שם עוד שסתם דיו הוא בלי קומוס.
- (7) **אפשר להוסיף קנקנתום לחומר שנקרא כבר "דיו" מבלעדיו:** בעירובין דף יג ע"א ובסוטה כ ע"א. "תניא, רבי יהודה אומר, רבי מאיר היה אומר: לכל מטילין קנקנתום לתוך הדיו, חוץ מפרשת סוטה". משמע גם שסתם דיו הוא בלי קנקנתום.
- (8) **אפשר להוסיף עפצים לחומר שנקרא דיו מבלעדיהם:** ירושלמי מסכת שבת פרק יב הלכה ד' ובגיטין ב' ג' "שופך דיו שאין בה עפץ"²⁰. משמע שנקרא דיו גם בלי עפצים.
- (9) **הדיו שחור:** כמבואר בחולין דף מז ע"ב "אמר רבא ככחלא - כשרה, כדיותא - טרפה דא"ר חנינא שחור - אדום הוא, אלא שלקה". וכן בבלי נדה כ ע"א "שחור כחרת. אמר רבה בר רב הונא: חרת שאמרו - דיו. תניא נמי הכי: שחור - כחרת, ושחור שאמרו - דיו. ולימא דיו! אי אמר דיו - הוה אמינא: כי פכחותא דדיותא, קמ"ל - כי חרותא דדיותא. איבעיא להו: בלחה או ביבשתא? תא שמע: דרבי אמי פלי קורטא דדיותא ובדיק בה".

¹⁶ פרק קמא דמגילה ה"ט.

¹⁷ שבת קג:

¹⁸ בבלי מגילה י"ז ע"א, ושם י"ט:

¹⁹ תוס' בשבת י"ח אמנם הקשו שהגמרות סותרות משבת כ"ג ע"א ולכן יישבו בדוחק "דהיינו עירוב בעלמא" אולם להרמב"ם לא מתחילה קושייה לפי שהגיבול הוא עם השמן וגומא ועשן כשעושים רקיקים ולא בשרייה במים. וכן העתיקו הרשב"א ומפרשים רבים. ותימה עצום האיך התעלמו מדברי רש"י שם דף כג ע"א "לגבל - מצאתי בתשובות הגאונים: שמעשנין כלי זכוכית בעשן שמן זית עד שמשחיר, וגורר השחוריות ונותן בו שמן קימעא, ומגבל בו ומייבשו בחמה, וממחה אותו לתוך הדיו"... וזה ממש כדברי הרמב"ם.

וכבר העיר השפת אמת מסכת שבת דף יח ע"א דלפי' רש"י שם לק"מ, ונראה דהתוס' לא ס"ל פ"י הגמ' שם כפרש"י. עכ"ל. אבל לא הסביר האיך תוס' יפרשו גיבול בדיו בשמן.

²⁰ הפני משה הסביר: "כשאחד רוצה לשלוח לחבירו בכתב דבר סוד וסתר כתובו במי מילין הן מים ששרה בהן עפצים שאין הכתב ניכר ע"ג קלפים שלהם שהיו מעופצים ואין מי מילין ע"ג מי מילין וזה שמקבל כתבו שופך עליו דיו שאין בו עפץ (אלא קנקנתום) וקולט האותיות וניכר מקום הכתב וכגון זה פסול בגמ'".

כשרות הדיו לסת"ם

10) דיו נקרא דיו גם כשהוא יבש וגם כשהוא לח. כפשט הגמ' הנ"ל - "שחרותא דדיותא" הוא דיו היבש²¹ "ופכחותא דיותא" הוא דיו הלח.

11) דיו נקרא דיו רק אם הוא נמחק במים: משנה סוטה יז, ע"ב "ואינו כותב לא בקומוס ולא בקנקנתום ולא בכל דבר שרושם - אלא בדיו, שנאמר ומחה, כתב שיכול למחות"²². וזהו דיו בלי קנקנתום וקומוס.

12) דיו צריך להיות חומר שמתקיים זמן רב. ובשבת קד ע"ב לעניין חיוב כותב בשבת - איתא "כתב בדיו, בסם, בסיקרא, בקומוס, ובקנקנתום, ובכל דבר שהוא רושם, על שני כותלי זויות, ועל שני לווחי פינקס והן נהגין זה עם זה - חייב". הרי שדיו הוא "רושם" על כן בהכרח ש"רושם" הכוונה במובן של "מתקיים"²³.

ועוד איתא שם "כתב במשקין, במי פירות, באבק דרכים, באבק הסופרים, ובכל דבר שאינו מתקיים - פטור". הרי שכתובה בדבר שאינו מתקיים אינה כתיבה ופשוט שלא תחשב לכתיבה לס"ת שיש בו דין כתיבה²⁴.

13) לדיו יש ממשות עובי כמתייבש: כמבואר בשבת קכ ע"ב דתניא: "הדם והדיו הדבש והחלב יבשין - חוצצין".

מגמרות אלו עולות המסקנות הבאות בדיו.

- ✓ שמשתמשים בעשן - לעשיית הדיו.
- ✓ שמשתמשים בשרף לדיו.
- ✓ שמוסיפים שמן.
- ✓ שמגבילים את הדיו (העשן והשרף) בשמן.
- ✓ את הדיו היבש שורים במים.
- ✓ שמותר, אבל לא שצריך להוסיף קנקנתום לדיו.
- ✓ שסתם דיו הוא בלי קומוס.
- ✓ שיש עפצים בדיו ונקרא דיו גם בלי עפצים.
- ✓ שדיו נמחה במים.
- ✓ הדיו שחור.
- ✓ הדיו נקרא דיו בין לח ובין יבש.
- ✓ רק דיו שנמחק במים נקרא דיו.
- ✓ שיהיה מתקיים זמן רב ואינו נמחה כמי פירות.

ועוד רואים:

²¹ ראה לעיל הערה 1 שכך פירש הרמב"ם. ופירוש רש"י צריך ביאור: א' היכן מצינו בגמ' שעושים דיו מקליפות הקוצים. ב' היכן מצינו שמוסיפים חרת לדיו (ולפי רש"י הוא הקנקנתום) אדרבא סתם דיו הוא בלי קנקנתום וקומוס. 3) פשט הגמ' "חרת שאמרו דיו" הוא שדיו נקרא חרת. ולא פירוש ארוך כמו רש"י. שחרורית חרת הניתך בדיו. 4) מהמשך הגמ' דפלי קורטא דדיותא משמע שמדובר על אותו חרותא דדיותא שדיבר בו לעיל. 5) בחידושי הריטב"א הקשה על זה דבגמרא אסקינן דחרת היינו חרירותא דדיותא והוא השחור הנשאר בשולי הכלי ולאפוקי מפכחותא דדיותא שהוא הצלול שבו, ובתר הכי אמרינן אמר שמואל כדיו טמא וזהו ששנינו עמוק מכאן טמא, ואם עמוק הוא השחור יותר הרי אין לך בדיו שחור יותר מחרירותא דדיותא שהוא השחור הבינוני ששנינו? ועי"ש שנדחק מאד והגיע למסקנא דומה כהרמב"ם שחרת הוא דיו יבש.

²² וכן פ' רש"י שם רושם - ונבלע בקלף ואינו יכול למחות. וכ"כ הרמב"ם בתשובה קלו.
²³ כך פשט הגמ' שם בביאור המילה "רושם" שכתבה "ובכל דבר שהוא רושם. לאתווי מאי? לאתווי הא דתני רבי חנניא: כתבו במי טריא ואפצא - כשר. תני רבי חייא: כתבו באבק, בשחור, ובשיחור - כשר". והרי מי עפצים עקרונית אינם משאירים רושם.

וכך פירש הרמב"ם בפיה"מ מסכת שבת פרק יב משנה ד "רושם, ר"ל שרשמו מתקיים". וכן פירש הרשב"א שם בשבת קד ע"ב "דבר המתקיים". וכ"כ המאירי ופשוט.
²⁴ הערת הרמב"ם בתשובה קלו.

כשרות הדיו לסת"ם

- שאין שום שורש בגמ' שצריך לבשל את הדיו. וגם לא כתוב שצריך לשלוק קליפות עצים או קוצים ולהוציא את לחלוחיתם מהם, אלא פשוטו הוא השרף שנטף מהעץ. (ובדברי ר"ת לקמן נרחיב עוד בזה).
- אין שום שורש בגמ' שדיו צריך להיעשות לשמה²⁵.
- אין גם שום שורש בגמ' שצריך שיהיה הדיו דווקא ממין המותר בפיו²⁶.
- שאין שום הכרח בגמ' שדיו צריך בדווקא להעשות קורטא²⁷, אלא שפשוט כך טבעו של דיו של עשן ושרף, ולא תנאי מעכב. ולכן אם הוסיף וערבב עשן לתמיסת מי עפצים ושרף וכתב בהם - זה דבר מופרך לומר שיהיה פסול.
- אין שום שורש בגמ' שעפצים וגומא, או עפצים וקנקנתום, או גומא ועפצים, וכש"כ גומא וקנקנתום, שיהיו נקראים "דיו". אדרבא סתם דיו הוא בלי עפצים ובלי קומוס ובלי קנקנתום כנ"ל. ויותר מזה - הוא אף פסול לדיו של סוטה אם הוסיף בו קומוס וקנקנתום.

²⁵ וגם שום ראשון לא הזכיר מזה כלום ובעל המאור בסוכה דף ד' ע"ב בדפי הרי"ף לא כתב מזה כלום והרמב"ן כתב דאדרבא דיו אינו הזמנה לגוף הקדושה וזה לא מחייב שמימילא שלבעל המאור דיו הוא גוף הקדושה. ודברי המק"מ רע"א ס"ק ל"ח צ"ב. ואדרבא מבואר בגיטין נד ע"ב שרק עיבוד וכתובת ה' צריכים לשמה. ולעניין "דיו" כתוב רק "היא נאה" לא כתוב "יהיה לשמה" כמבואר בשבת קל"ג ע"ב. וכ"פ בשו"ת באר עשק ס' ק"ט הביאו להלכה הקה"ס ג. וכן המשנ"ב ל"ב ס"ק ח בשם הבית לחם יהודה. ואולם בבה"ל ד"ה "כי האי גוונא" כתב בשם המשכנ"י ס' נ"ה שאם הכין דיו לשמה א"א להשתמש בו לחול, וצ"ל בכוונתו שלא יסתור, לא שצריך לשמה, אלא שאם הכין לשמה אז הוא הזמנה לגוף הקדושה. וגם זה לא מעיקר הדין אלא כמש"כ שם "טוב להחמיר" שזו אינה לשון הלכה. אולם למעשה גם המשנ"א שם וגם בשו"ת אבנ"ז או"ח ס' מה אות יח דחו דברי המשכנ"י הנ"ל. וגם בבה"ס כתב בלשון "לכתחילה נכון להדר".

ובדאי שמי שלא משתמש בקלף מעובד בעפצים אלא מעובד בסיד שהוא פסול מדינא דגמ' בשבת ע"ט שצריך הקלף להיות עפץ, - לפי ביאור רוב הגאונים **בשאלות דרב אחאי** פרשת ויקהל שאילתא ס"ז, ור' יהודאי גאון (בגנזי שכתר פרקוי בן באבוי עמ' 560). **ורב האי גאון** בתשובות הגאונים - (הרכבי סימן תל"ב וסימן ס"ג) ובתשובות **רב נטרנאי גאון** - ברודי (אופק) יורה דעה סימן רס"ה, פסל בס"ת. וכן מבואר בהל' ס"ת המיוחסות לר' יהודה **אלברצלוני** עמ' 14. **ובספר העיטור** שער ראשון - הלכות תפילין דף נ"ה ע"ב בשם **רבינו שריירא גאון**. **ובמחזור ויטרי** סימן רמ"ז ד"ה "בפורים אסור". וע"ע **הלכות גדולות** סימן י"ט - הלכות מגילה עמוד רל"ה בפירוש "מצפה". וכן מבואר להדיא בדעת **הרמב"ם** בשלש תשובות בשו"ת מהדורת בלאו, ס' קס"ב, קנ"ט, וקנ"ג, ובמהדורת לפסיה ס' ע"ה, שהרי"ק [בערבית פירוש - החלק התחתון] המצוי בזמנו שהיה שרוי בסיד ולא בעפצים, פסול. וע"ע **בתועפות ראם על היראים** ס' שצ"ט, **ובמעשה בצלאל על הריקאנטי** ס' מ"ב. [וע"ע **מנחה בלולה** דף ע"ו ע"ד].

ואילו **לרא"ש** ע"פ המתבאר בספר הכל בו סימן מ"ה הל' פורים שקלף המעובד בסיד כשר רק בדיעבד משום עת לעשות. וכ"כ בשו"ת **בעלי התוספות** סימן ט"ז. ובספר **הכלבו** (סימן כ') בשם תשובת **גדולי נרבונה** ע"ה, וכן כתב **ריב"ם** במנהגים ישנים מדורא עמוד 162. ועוד. וגם ר"ת לא הכשיר את עיבוד הסיד אלא מספק כמבואר במחזור ויטרי סימן תקי"ז עי"ש לשונו ודו"ק, ולכן כל עוד אינו משתמש בקלף מעופץ אין כאן שום עניין בהידור רחוק זה. וכמבואר במאמרי על העיבוד הנקרא "סוגיית הקלף".

²⁶ לבד שאם עשוי עם יין נסך ממש שאז יש נידון של "איסורי הנאה", אמנם לדעת הרמב"ם בהלכות מאכלות אסורות יא ג, גם סתם יינם אסור בהנאה כפי שהעיר המער"ק בהל' תפילין א ד. מ"מ מסתבר שכשהתייבש הדיו שרי גם לרמב"ם דהנה בדרכי משה הקצר יורה דעה סימן קלד כתב בשם רבינו תם "דיו שעושה ביין נסך מותר, ומותר לבשל דיו ביין נסך" ועי"ש שגם המחמירים לא החמירו אלא לייצר ולמכור, אבל בכתובה הוא מתייבש והולך לאיבוד ושרי לקרא בו לכתחילה. ועוד מבואר להדיא במנהגי הל' תפילין עמ' תריח שכך היה מנהג כל ישראל לכתוב בדיו העשוי מצואת כלבים וחומץ של סתם יינם ואפ' בצרפת שעשו דיו של שרף כר"ת. וכ"פ המשנ"ב לב ס"ק ח. וכל המחמירים בזה אינם אלא ממידת חסידות (דב"ש ס' קסב קסד וכן משמע בקו"י ס"ק י"ג) ועוד שמא יתן הקולמוס בפיו. אולם בשו"ת הר צבי יו"ד סי' צ"ה התיר אף במשחת שיניים לתת לפיו, וע"ע בשו"ת משנה הלכות ז. ומכש"כ במקום ספק איכא ס"ס שמא כהמתירים כמבואר בשו"ת שואל ונשאל חלק א - יורה דעה סימן קמא. אולם כל הנידון הנ"ל הוא רק לגבי יין נסך או סתם יינם ולא לגבי שאר איסורים. והגם שבספר אניה דיונה באיל המילואים רע"א סוף אות ה' כתב דבעפצים הלחים שיש בהם תולעים לכתחילה יש לחוש! הרי תוס' סוחטים עפצים לחים ולא חששו! ובפרט כשעצם השחרות עשויה מעשן ורק חמרי העזר וההברקה אינם כשרים - שרי. כמבואר בקה"ס סימן כ"ג אות ב' ומשנה"ס כא ס"ק מט. ועיין בסוף ההערה הקודמת.

²⁷ למעשה עשית קורטא בדיו היא עניין טכני לפי מה שהיה נהוג בזמנם ולא עניין הלכתי וזה פשוט וגם בדברי ר"ת לקמן תראה שעיקר קפידתו היא על שרף ועשן, ואילו תנאי "קורטא" אינו אלא לסיוע שדיו של עפצים אינו הדיו שהיה נהוג. אבל לבקשת ידידי הבאתי כאן מש"כ ר' יהודה פרידמן, מקרית יואל, ניו יורק. "רשי מפרש: פלי קורטא דדיוותא - מבקע חתיכות דיו יבש. מה פירוש המלה "מבקע"? לפני קריעת ים סוף אמר ה' למשה רבנו: "הרם את מטך ונטה את ידך על הים ובקעהו". הים אינו עשוי מחומר קשה שנשבר. מכאן אנו למדים שהמלה "מבקע" שייכת לכל דבר שאפשר להפרידו לחלקים נפרדים גם אם הוא רך כמו מים. על כן, "פלי קורטא" פירושו חותך ומפריד חתיכה, בין בשבירה, בין בחתוך בסכין, ובין בקריעה בידים. אין שום ראייה לסברה ש"פלי" פירושו שבירה של חומר קשה". ולפיכך גם אם הגוש היבש גמיש, אפשר שזה בכלל קורטא.

כשרות הדיו לסת"ם

- ואם כבר מבינים שצריך חומרים מסוימים דווקא לדיו, ברור שעפצים קומוס וקנקנתום אינם החומרים. אבל אם מבינים שגומא הוא השרף, וחושבים שדי בגומא ועפצים להיקרא דיו זו טעות מופרכת, כי גומא ועפצים אינם נותנים צבע שחור. ובגמ' מבואר שהחומר השחור נוצר מהעשן, לא מהקנקנתום.
- ואם מבינים שלמי "עפצים ועשן" מוסיפים גומא כדי שהדיו יעשה קורטא- אז:
 - א. צריך לכאורה הוסיף הרבה גומא ולא כמו שנוהגים בדיו המבריק כמובא בליקוט ספרי סת"ם (כהנא) 5 גרם לליטר, אלא כבאוצר סתם (קרויזר) 120 גרם לליטר (והדיו יהיה מט).
 - ב. כל אחד יראה שגם הדיו המבריק נעשה גוש כשיתייבש וזה מחמת מי העפצים שיש להם עובי בפנ"ע וכמבואר ברמב"ן. ולפיכך הגומא מיותרת.
 - ג. כל זה כשבסיס הדיו הוא מעשן, אבל הכנת שחרות הדיו מקנקנתום ועפצים וגומא אין לו שום שורש בתלמוד שיקרא דיו, אדרבא נקרא "חרתא דאושכפי" עם גומא וכדלקמן.

מה שכן רואים במשנה בסוטה ב, ד. שדיו הוא חומר שחור מחיק שעשוי מעשן ומים. אך נהגו בכתיבת סת"ם כדי שלא ימחק במהרה להוסיף לו שרף²⁸, ולשרות את גוש או ריקק העשן והשרף במי עפצים. והראייה שהשתמשו לכתיבת סת"ם במי עפצים ולא במים- כי בתקופה מסוימת הוסיפו לו גם קנקנתום²⁹, והקנקנתום לא ישחיר אלא בהצטרפו למי העפצים³⁰.

ראינו א"כ ש"מהות הדיו" הוא חומר שחור מעצמו ונקרא "דיו" אפילו כשהוא יבש, ומתקיימת כתיבתו זמן רב, ומאידך הוא נמחק במים. אמנם בכתיבת סת"ם צריך להוסיף לחומר היבש הזה שכבר נקרא "דיו"- שרף ומי עפצים כדי שיהיה מתקיים, ואלו חומרים טכניים ולא הלכתיים. ולכן גם בלי עפצים וגומא הוא כבר היה "דיו", שהרי אם מותר להוסיף חומרים אחרים המשפרים את הדיו ואפ' גורמים לאי מחיקתו משמע שאין הקפדה על מרכיביו, וגם לא אם הדיו נמחק או לא אלא העיקר הוא על "שחרות הדיו" שזהו גדרו המינימאלי.

ויסוד זה למדנו מר' מאיר³¹ שכשהוסיף קנקנתום בדיו ע"פ הוראת רבי עקיבא, הוא שינה בעצם מהות הדיו כי כעת אינו נמחק. וכשנפסק להלכה שדיו עם קנקנתום כשר, מתבאר א"כ שכשההלכה למשה מסיני אמרה "אין כותבים אלא בדיו" מה מיעטה? אלא ודאי שאר מיני צבעונים והעיקר שיהיה שחור כדיו. חזוק להבנה זו אנו מוצאים בגמ' שבת קג ע"ב "או שכתב שלא בדיו, או שכתב את האזכרות בזהב - הרי אלו יגנזו". ואם "כל שאינו בדיו פסול" מה הרבותא בזהב, פשיטא?! אלא ללמדך ש"דיו" אמנם הוא חומר הנמחק, אך לעניין הלכה לא בא למעט אלא שאר מיני צבעונים ולא נקט זהב אלא שדבר בהווה כמש"כ המפרשים.

ועוד ראייה שמי עפצים וקנקנתום אינם "דיו" למרות שהם שחורים - היא מהא דאיתא בשבת קד ע"ב ומגילה גיטין יט ע"א שקנקנתום הוא "חרתא דאושכפי" והוא סם שחור שצובעים בו הרצענים. ובהכרח שהוסיפו לו מי עפצא אחרת הוא לא יהיה שחור, ואעפ"כ אינו נקרא "דיו" אלא "חרתא דאושכפי".

שיטת הרמב"ם³² מותאמת לכל פרט בגמ' במדויק (חוץ מהדבש שהוא עניין טכני) שכתב בלשונו הזהב.

²⁸ שבת כ"ג ע"א.

²⁹ עירובין יג. סוטה כ.

³⁰ הערת הרמב"ם ס' קלו.

³¹ עירובין יג. סוטה כ. ובפירוש המשנה לרמב"ם שם כתב: "שהאומר שספרי תורות הכתובין במי עפצא וקלקנתוס פסולות מפני שאינו נמחקין הרי זה טעה בפסק ההלכה, מפני שלא ידע הכללים שבהם מתברר פסק ההלכה בתלמוד, אבל המסקנא האחרונה שנאמרה בתלמוד בענין זה שהיא הלכה למעשה הוא אמרם לכל מטילין קלקנתוס חוץ מפרשת שוטה שבמקדש".
³² פה"מ בסוטה ב ד. הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה א ד. ובשו"ת מהדורת בלאו ס' קלו.

כשרות הדיו לסת"ם

"כיצד מעשה הדיו, מקבצין העשן של שמנים או של זפת ושל שעוה וכיוצא בהן, וגובלין אותן בשרף האילן ובמעט דבש ולותתין אותו הרבה ודכין אותו עד שיעשה ריקקין ומיבשין אותו ומצניעין אותו, ובשעת כתיבה שורהו במי עפצים וכיוצא בו וכותב בו, שאם תמחקנו יהיה נמחק, וזהו הדיו שמצוה מן המובחר לכתוב בו ספרים תפילין ומזוזות, ואם כתב שלשתן במי עפצא וקנקנתום שהוא עומד ואינו נמחק כשרים. אם כן מה מיעטה ההלכה שנאמר למשה מסיני שיהיו כתובים בדיו, למעט שאר מיני צבעונין כגון האדום והירוק וכיוצא בהן, שאם כתב בספרים או בתפילין או במזוזות אפילו אות אחת בשאר מיני צבעונין או בזהב הרי אלו פסולין".

הנה הכל ברור כשמש ומחזור כשמלה.

אולם ר"ת רוח אחרת הייתה עמו. ולא הגדיר שדיו הוא חומר שחור הנמחק, אלא הדיו הוא חומר שעשוי מחומרים מסויימים דווקא שהם שרף ועשן. ולכן אף שהתירו לתת קנקנתום בדיו זה לא בגלל שכל חומר שחור כשר, אלא מפני שרק לאחר שכבר יש לו שם "דיו" מותר להוסיף לו קנקנתום או מי עפצים כי הוא כבר נקרא "דיו", - אבל אסור לייצר דיו מעפצים וקנקנתום בלי שרף ועשן.

ור"ת מצריך לייצר דיו ע"י קיבוץ לחלוחית שרף האילנות כגון בישול קליפות פרוניל - שזיף קוצני, עם עשן עד שייעשה גוש יבש. ובשעת כתיבה שורהו במים או במי עפצא או במי עפצא וקנקנתום ופיח כפי שיתבאר לקמן.

אבל אם ייצר דיו ממי עפצא וקנקנתום הרי הוא פסול אפ' אם שם בו גומא, כי אין בו "שרף" ועשן.

ומתבאר בתוספות בשבת כ"ג. ומגילה י"ט. וגיטין יט איך ר"ת מוכיח שדיו של עפצים וגומא ועשן פסולה: **א.** דהכי משמע (גיטין יט ע"א) דתניא בכל כותבין בדיו ובסם ומסיק בכל דבר של קיימא ומסיק לאתויי מאי ומשני לאתויי הא דתנא רבי חייא כתבו במי טריא ועפצא כשר ומדאצטריך לאתויי עפצא מרבייא בתר דתני דיו שמע מינה דעיקר דיו לא הוי מעפצא ומטעם זה רצה לפסול ספר תורה הכתובה מדיו של עפצים וכו'.

ב. ולחזק את קושייתו מוסיף "ובסמוך (שם) דפריך ארבי אבהו דאמר במי מילין מרבי חנינא אמאי לא פריך מדיו דמתניתין.³³

ג. גומא אינו שרף, אלא שרף היינו לחלוחית של אילן כמו שאנו עושין דיו שלנו וכן יש בנדה בפ"ק (דף י:) גבי בתולה זו שירפה מצוי וזו אין שירפה מצוי וכן בפ' כל שעה (פסחים לט. ושם) ירק מר יש לו שרף ופניו מכסיפין דע"כ ההוא שרף היינו לחלוחית.

ד. ועוד דבפרק כל היד (נדה דף כ. ושם) אמרינן פלי קורטא דדיותא ובדיק דהיינו דיו שלנו שהוא קשה שייך שבירה ולא בשל עפצים. (שאין דרך לייבשו).

ועל כן היה פוסל ר"ת ס"ת שאין כותבין בדיו שלנו דשאר לא מיקרי דיו כדפי' ואמרי' בפ' הבונה (לקמן קג:) כתבו שלא בדיו הרי אלו יגנזו.

³³ זה לשון הגמ' בגיטין יט, א "איתמר: עדים שאין יודעים לחתום, רב אמר: מקרעין להם נייר חלק וממלאים את הקרעים דיו, ושמואל אמר: באבר. באבר סלקא דעתך? והתני רבי חייא: כתבו באבר, בשחור, ובשיחור - כשר! לא קשיא: הא באברא, הא במיא דאברא. רבי אבהו אמר: במי מילין. והתני רבי חנינא: כתבו במי טריא ואפצא - כשר! ל"ק: הא דאפיץ, הא דלא אפיץ, שאין מי מילין ע"ג מי מילין".

ולכן קשה מדוע רוצה ר"ת שיפרוך מדיו הרי פשוט שיקשה מר' חנינא שהרי מדברים על מי מילין שהם מי טריא ולא מדיו ולמה שיקשה שלא מהעניין?

כשרות הדיו לסת"ם

שיטת ר"ת אמנם מפורסמת מהמובאות בתוס' אבל כדי להקיף את כל קושיותיו על הדיו ושיטתו אעתיק לך את דבריו במחזור ויטרי סימן תקיז. ולצורך העניין פירקתי כל קושייה מדבריו בנפרד.

(1). "ועל שכותבים בקומוס ובקנקנתום נ"ל שפסול. דתניא בהדיא בהבונה. כל הכותב שלא בדיו או שכתב את האזכרות בזהב הרי אילו יגנזו. ופסקינן לעיל דהילכת' הכי ולא כי ההיא דכל כתבי. ודאין בין דמגילה".

ר"ת צפתימת דבריו מציא ראיה שצריך דווקא חומר שנקרא דיו. ומהמשך דבריו מוכח שדיו עשוי מחומרים מסוימים ולא דווקא שחורים. ולכן הוא פוסל כמיצה בקומוס וקנקנתום לפי שאינו דיו כלל. וכן.

(2). "ועפצים שכותבים בהן לאו מיקרו דיו. כדא' בפ"ק דשבת. אין שורין דיו סממנין. וכו'. ואמרינן מאן תנא נתינת מים בדיו זו היא שרייתה. כו'. מכלל דמקמי נתינת מים מיקרי דיו. והכי מפרשי. הלוקח יין לתת לתוך המוריים או לתוך אלונתית דמקמי נתינת יין מיקרי מוריים ואלונתית. והיינו אלונתית כבריתיה מותרת. דע"ז קודם נתינת יין. דלא חיישינן שמא עירב בו הגוי יין ועפצים לא מיקרו דיו. לא קודם נתינת מים ולא אחר כך. אלא נקראין עפצים ומי מלין".

ר"ת מלין חומר שיקרא דיו לפני שרייתו צמים. ועפצים אינן דיו, שצמים יצאים הם עפצים וכשהם צמים הם מי מלין ולא דיו וכנ"ל ברמב"ם.

(3). "ונתינת גומא וברזל והשחירו לא משוי ליה דיו. דאמרי' בנדה פרק כל היד. (ר' אלעזר) [ר' אמי] פלי קורטא דדיוטא ובדיק ואין זה בשל עפצים אלא בשלנו".
ר"ת ציא ראיה שלא יעזור להוסיף למי עפצים גומא או קנקנתום לעפצים כי צריך דיו שנעשה גוש מתחילתו.

(4). "ותו אמרינן התם חרת שאמרו דיו. מהו דתימ' כי פכחותא דדיוטא. קמ"ל כי חרוותא דדיוטא. וזה חרת אינו חרתא דאושכפי אלא מראית דיו שדומה לו".

ר"ת מציא ומסיר קושיה עמידית (קושיית המוס' בעירובין יג.) מנדה דף כ ע"א ש"חרט" היינו הפים שצמים דיו, ולא "חרתא דאושכפי" שהוא קנקנתום. ולכן אין ראיה משם להכשיר דיו של קנקנתום ועפצים כרש"י ועיין בהערה³⁴.

(5). "ותו, כל מקום ששונה פסולי כתיבה תני בהדיהו עפצים ומי מלין".
כוונת ר"ת כמו שכתבו בתוספות מגילה דף יט ע"א "והכי משמע פ"צ דגיטין (י"ט). דתניא בכל כותבין צדיו וצסם ומסיק בכל דבר של קיימא ומסיק לאתוי מאי ומשני לאתוי הא דתנא רבי חייל "כתבו צמי טריא ועפאל כשר" ומדאכטין לאתוי עפאל מרצויא דבר דתני דיו, שמע מינה דעיקר דיו לא הוא מעפאל עכ"ל.
ומתוך דבריו ר"ת כאן משמע שמי טריא היינו מי מלין כלומר תמימת עזי אלון.

(6). "ואמרינן גבי ספר תורה בגיטין אין מי מלין על גבי מי מלין".

³⁴ ועל הקושיה שלו על רש"י מסכת נדה דף יט עמוד א שפירש כחרת - איידרמינ"ט. ואלו בגיטין איתא דקנקנתום הוא חרתא דאושכפי. יש להשיב: כי גם רש"י התכוון בכתבו אדרימנט לגופרת ברזל ולא לעשן. כדמוכח ברש"י מסכת סוטה דף יז עמוד ב קנקנתום - וויטריאול"ו או אורדימנ"ט קורין אותו. ומימלא נפלה קושיית התוס' כי רש"י אכן התכוון לגופרת ברזל אלא שבמקומו היו לו שתי שמות או ספק בשם. ואכן גם המתרגם ברש"י מסכת עירובין דף יג ע"א כתב קנקנתום - אדרימנ"ט - "מין גפרה, או אולי תחמוצת ברזל". ולא כתב "פיח".

אבל לפ"ז ש"חרת הוא דיו" משמע סתם דיו יש בו קנקנתום, ואלו בגמ' בעירובין י"ג משמע שסתם דיו אין בו קנקנתום. לכן רש"י נדה כ. הוצרך לשנות את פשט המילים ולהסביר חרת שאמרו דיו - "כלומר לא כשחרורית חרת הניתך במים אלא שחרורית חרת הניתך בדיו". שזה אינו פשט לשון הגמ'. אבל הרמב"ם בפירושו המשנה מסכת נדה ב ז, מבין שדיו של עשן נקרא חרת "וחרת הדיו היבש, וכך פירש התלמוד". עכ"ל. והנה, הגמ' בבלי נדה כ, א. כתבה: "שחור כחרת. אמר רבה בר רב הונא: חרת שאמרו - דיו. תניא נמי הכי: שחור - כחרת, ושחור שאמרו - דיו. ולימא דיו! אי אמר דיו - הוה אמינא: כי פכחותא דדיוטא, קמ"ל - כי חרותא דדיוטא. איבעיא להו: בלחה או ביבשתא? תא שמע: דרבי אמי פלי קורטא דדיוטא ובדיק בה". הנה נמצא שלפי הרמב"ם דיו של עשן היבש נקרא חרתא דדיוטא. או "חרת". ודיו לח נקרא "דיו". ולפי ר"ת פיה סתם נקרא חרת. ולרש"י גפרת ברזל נקראת חרת ומוסיפים אותה לדיו ואח"כ מתייבשת.

בשרות הדיו לסת"ם

המשפט הזה לכאורה לא יכול להתפרש אלא א"כ ר"ת לא מחייב שהדיו יהיה שחור, אחרת מה הקשר של אי היכר הכתיבה בדיו שחור העשוי מעפלים ע"ג גוויל מעופץ. ואם נשיב מה שהשיבו הראשונים שאכן מי מילין אינם דיו אך מי מילין עם גומא הם דיו. אבל הרי מנידה כ. משמע שדיו הוא שחור ומה יושיענו מי מילין עם גומא אם אינו שחור?!

(7). "והיינו דאמר' כל העשנים יפין לדיו. שזהו נוהג בשלנו שמייבשין אותו ולא בעפצים". כלומר עשן מטילים לדיו של שרף ולא לדיו של עפלים וקנקנתום - כיון שהוא שחור כבר מהנטרפות הקנקנתום. וזה ראיה עכ"פ שדיו אינו של עפלים.

(8). "ושמן, בין לגבל בין לעשן יפה בשלנו אלא שלא הורגלנו בשלנו ולא בעפצים". ר"ת מעיר שגיצול בשמן שיך רק בדיו של עשן ולא של עפלים, אבל מתעלם מנחית שמן בדיו שלו בטענה "שלא הורגלנו".

יש להבין מה ראה ר"ת לא להתייחס לשמן כהרמי לחומר הדיו, הלא המשפט "כל השמנים יפין לדיו" כתוב באותו מטבע לשון עם "כל השרפין יפין לדיו" וכל העשנים יפין לדיו?! וא"ת שהשמן נועד רק לגבל, הלא גם השרפין לא נועדו אלא לגבל ולהחזיק את השחרות שהרי אין תנאי בדיו של סוטה שיהיה זו שרף. ומה גם שר"ת לא מירך קר, אלא בטענה ש"לא הורגלנו" ונ"ע.

(9). "ותו, אמרינן כל השרפים יפין לדיו ושרף כשף מן המובחר. וזהו בשלנו. [שאנו] שורין קליפי עץ כשף הנקרא בייר פרון ועושה ממנו דיו".

וכל מיני השרפים כשרים, כמש"כ בהמשך דבריו שיש אומרים שהכוונה לשרף אפרסמון. וזר"ן על הרי"ף מסכת גיטין דף ט ע"א כתב שהעץ נקרא אלידיר, וצמלאת הסופר (וצארה) כתב שמשמשים בשרף "היזמי והיג". וכן במציאות המנהג היה להשתמש בשרף קוטים ולאו דווקא ניר פורון. (פרויל- שזף יער). עכ"פ ר"ת פוסל דיו של עפלים כי הוא לא הדיו ששמים בו שרף אלא גומא כדלקמן. (אולם ע"כ הגרסא הזאת צגמ' לא מוסכמת כי כולם גורסים ושרף "קטף", וגם לגרסא כשף - רצ נטרונאי פירשו גומי ערציק).

(10). "ושרף אינו גומא אלא תמצית מי לחלוח קליפי עצים או מי עלין. או מי הפגין הנקרא ב' שייבא. כדאמרינן בפסחים פ' כל שעה "ירק מר יש לו שרף ופניו מכסיפין". דהיינו מי ליחלוחית הירק, בעל כרחך. והכי אמרי' גבי נדה, "זו שירפה מצוי". אבל גומא אינה קרוייה שרף אלא קומוס. כדאמר' בדוכתי טובא. קומוס. גומא. הנמצא באילנות. כעין דבש קרוש. ואף על פי שפי' ר' חנינא (צ"ל רבנו חננאל) קומוס. גומא כעין שא' כל השרפים יפים לדיו. לפי מנהגו פי'. ואגב חורפיה לא עיין ביה".

ר"ת חולק בגלל שאכלו הגירסא "קומוס גומא". וא"כ שרף אינו גומא. אבל כמעט כל הגרסאות בכל הכתי' כתוב קומוס קומא³⁵. וא"כ אין הכרח לחלק בין שרף לגומא שפעמים יקרא שרף בעברית וגומא בערבית³⁶. ואפילו במחזור ויטרי סימן עו כתב שר' "זהו נטף שלועזין גומא".

אבל הנראה, שגומא כלשון התלמוד - אין לו עוד חזר בש"ס ללשון שרף אלא הוא או "שקע", או גומא - גמי הפפירוס. ואינו אלא כלשון לעו.

ועוד צריך להבין מה ההפרש בין אם השרף הזה נוטף לח ומתייבש על העץ או מתייבש בתוך כלי הדיו הרי לפני שהוא המייבש הוא היה שרף נוזלי, -אחרת הוא לא היה יוצא מהעץ?!

והרי לא מדובר במים שמפרישים ענבים כמו עץ התות שהם אינם נקרשים. ועוד, הרי גם שרף החסה והתאנים מתייבש ונעשה גוש יבש וכן ההיא דשירפה מצוי -נעשה גוש שחור צסופו.

ועוד חימה למה פירשו שקטף הוא פרויל -קליפת שזף בר שיוצא עם ציטלו, הרי צינדה ח' ע"ב מפורש לדמות שרף הפגים לשרף הקטף והרי חלב תאנים יוצא מייד עם קטיפתו וא"כ ה"ה לשרף הקטף שמדובר כשזו מן העץ. ולא צריך לגבל את קליפתו.

³⁵ בשלשה מקומות בש"ס מופיע ביאור הקומוס שבת ק"ד ע"ב. מגילה י"ח ע"ב ובגיטין י"ט ע"א ובשלשתן הגרסא "קומוס קומא" ולא "גומא" וכן הוא בכת"י אוקספורד, ותיקן, מינכן, שונצינו, גטינגן, הספריה הבריטית, ודפוס פיזרו, ווילנא. (למעט כת"י קולמוביה במסכת מגילה בלבד).

³⁶ וכן מפורש ברש"י בשמות (ל לד) ש"גומא" כוונתו בלעז ולא מונח תלמודי.

בשרות הדיו לסת"ם

ועוד תימה, אם מדובר במים היוצאים צינור, הרי שעץ בעלמא לא שייך צו דיון על שציעת (נידה ח ע"א-ע"ב) אלא על היחידה המוגמרת לאחר שיוצאת ממנו ואעפ"כ היא נקראת שרף למרות שהיא נקראת בעץ. ועוד, מפורש בספר הלכות גדולות סימן מא - הלכות נידה עמוד תלח "שרף התאנה ושרף השקמה ושרף החרוצ ושרף המות יבשין חולצין לחין אין חולצין" הרי גם כשיצאים נקראים שרף ולא גומא, -וגומא הוא בלעז כנ"ל. ובפרט שזו מסורת הגאונים כפי שהציג ר"ת. ואכן נראה לקמן שהראשונים התעלמו לגמרי מקושייה זו של ר"ת, וכנראה מחמת הקשיים בזה.

11). "ואפי' לפי דבריו אם היו נותנין גומא לתוך דיו שלנו היה מצהיבו כעין וודרואלא בלע' שנותנין בדיו להצהיבו והוא קנקנתום".

אם הכוונה "מזהיבו" -הגומא מצריק את הדיו א"כ כוונת ר"ת שלא מוסיף להוסיף גומא בדיו שלו העשוי משרף. אבל עכ"פ למדנו שר"ת לא מתנגד להוסיף גומא וקנקנתום לדיו שלו לאחר שכבר נקרא "דיו".

12). "אך לא משתמיט תנא דליתני שרף גבי כתיבה וקומוס גבי העמדת חלב".
כלומר אם קומא -קומוס הוא השרף א"כ למה לא אמרו קומוס בהעמדת חלב אלא רק שרף? אולם למש"כ לעיל בגרסאות אין קושייה.
אבל לא ברור המשפט "דליתני שרף גבי כתיבה" אדרבא כמובן שרף לגבי כתיבה? ויטען שציאור דבריו שאם קומוס ושרף הוא אותו חומר א"כ למה לא אמרו קומוס לגבי חלב. ומכאן שקומוס ושרף אינם אותו חומר.³⁷

13). "והא דאמרינן בפ"ק דנידה הקטף יש לו שביעית. ואמרי קיטפא פירא. דהיינו שרף הפגא. זהו שלוקחין ממי תמצית האילנות ומייבשין אותו כעין שאנו עושין דיו. וקורין לו קטף. ויש אומ' אפרסמון ונוטף כעין שדומעין הגפנים והיינו צרי כדאמרינן הצרי אינו אלא שרף היוצא מעצי הקטף. והוא אפרסמון. ועושין נקבים באילן ששמו קטף ותולין בו כלי זכוכית ונוטפים מי ליחלוח בתוכו הנקראין שייבא. ועל שם כך שמו נטף שנוטף. והכי מתרג' צרי ולוט קטף ולטום. וכן כתב בספר הרופאים".
כלומר אל תקשה עלי דמשמע שרף הא פרי העץ אלא שרף הוא לחלוטית העץ הנוטף ולא הגומא הנוטף. וכבר הבאנו לעיל על זה שאין זה מוכרח.

14). "ולדבריי לכתוב בעפצים אסור ופסול. וטעונה גניזה".
כיוון שאינו מחומרים הנקראים דיו שהם שרף ועשן.

15) "ותמיהני על מה סמכו רבותי' שבלותיר".
שלא שמו עשן ושרף בדיו שלהם. אלא השתמשו בעפצים וקנקנתום גומא.

16) "אבל בדיו מותר וכשר".
כלומר ר"ת מחיר להוסיף עפצים וקנקנתום וגומא לדיו של שרף ועשן כי הוא ממילא נקרא דיו.

17). וגם ליתן ארמגט (פיח) לתוך הדיו מותר בין לר' ישמעאל בין לר' עקיבא דלאו היינו קנקנתום. דאיפליגו ביה. אלא קנקנתום קבלה הוא בדידנו מרבותינו שהוא וודילא. וכן לועזו בערוך ביטריאולא. והיא היא:

כלומר מותר להוסיף פיח לדיו של שרף. וגם קנקנתום אבל רק לפי ר' עקיבא. והאור זרוע³⁸ הוסיף דק"ל כר' יהודה משמיה דר' מאיר כר' עקיבא ולכן למעשה גם קנקנתום מותר להוסיף לדיו.

³⁷ וגם הרמב"ם הבין שאינם אותו חומר ופירש שהקומוס הוא ממיני הקנקנתום. -חלודת הברזל.
³⁸ הל' תפילין ס' תקמב.

כשרות הדיו לסת"ם

סיכום שיטת ר"ת: דיו הוא "שרף יבש עם עשן שריו צמים" ואפשר אף"כ להוסיף בו פית ועפלים וגומא וקנקנתום כיון שהוא כבד היה דיו בלאו הכי. אבל לעשות דיו של עפלים וקנקנתום וגומא בלי שרף ועשן זה פסול. וגם לא יעזור להוסיף גומא במקום שרף כי גומא אינו שרף לדעת ר"ת.

עם פסק ר"ת הלכו תלמידיו היראים ס' שצ"ט, וספר התרומה ס' קצה. והסמ"ג ס' כ"ה, והאגודה נידה פ"ב ס' י"א.

מה השיבו בעלי הדיו של עפצים על קושיות ר"ת?

תירוצ' א' לקושיית ר"ת.

"יש מי עפצים ויש גוף העפצים" זהו תירוצ' התוס'³⁹ "והאשכנזים השיבו לו דהתם מיירי במים ששרו בהן עפצים אבל אותו שעשו מגוף העפצים ודאי הוא טוב".

איך זה עונה, הרי חסר שרף ועשן? אמנם אם מדובר בעפצים לחים שסחט אותם אז אפשר להבין שמדובר בחומר המבוקש לר"ת הנקרא "שרף" וזה "שרף עפצים" ולא "מי עפצים", ומוסיפים לו עשן וכשהוא מתייבש נעשה קורטא. ונמצא א"כ שבתירוצ' אחד ענו על עניין הקורטא ועניין השרף ועניין השרייה לאחר הייבוש וכו'. אבל לפ"ז מי שישתמש במי עפצא וקנקנתום וגומא בלי לעשותם קורטא זה עדיין פסול, ולכן תירוצ' התוס' קשה שהרי סוף כל סוף מנהגם היה להשתמש "במי עפצים" וקנקנתום ולכן ר"ת הקשה עליהם. אא"כ מבינים שצריך שרק בתיאוריה יוכל לעשות קורטא" ועיין לקמן בדברי הרמב"ן.

תירוצ' ב' לקושיית ר"ת.

"יש מי עפצים, ויש מי עפצים עם גומא". זה תירוצ' הרא"ש⁴⁰ לשאלה החמישית והשישית וכותב: "דמי עפצא לחודיה אין נקרא דיו אלא כשמערבין בו קומס שקורין גומ"א נקרא דיו וראוי לכתוב בו אפילו על קלף מעופץ".

ויש כאן כמה דברים הטעונים ליבון:

1. וכי ר"ת לא חשב על זה שמי עפצא בתוספת חומר אחר אינם "מי עפצא" – ועוד, הרי החיסרון בדיו של מי עפצא וקנקנתום זה מפני שאין בו עשן ושרף ולא מפני שאין בו גומא.
2. מה זה מתרץ לר"ת שהרא"ש שם גומא, הלא ר"ת כתב שגומא אינה שרף.
3. ועוד, מי עפצא וגומא אינם שחורים⁴¹. ואם מוסיף עשן או קנקנתום כנהוג בדיו של עפצים – א"כ הם כבר לא "מי עפצא" לחוד – ובשביל מה "הגומא".
4. מה נפק"מ בתוספת שהוסיף "וראוי לכתוב בו אפילו על קלף מעופץ". הרי אם לא מוסיף עשן הרי מי עפצא וגומא אינם שחורים. ואם מוסיף עשן הרי הוא ניכר מחמת העשן גם בלי הגומא.
5. ואם כוונתו שעושה דיו ממי עפצא וקנקנתום ולכן הוא ניכר על הקלף וכשר. א"כ למה הגומא?
6. ואם הגומא נצרך כי הוא ממרכיבי הדיו, הרי גם עשן הוא ממרכיבי הדיו, ולמה יעדיף את הגומא על פני העשן?

ומצאנו באחרונים שלשה הסברים לתירוצ' הרא"ש:

³⁹ בתוספות מסכת מגילה דף יט.

⁴⁰ בהלכות קטנות לרא"ש (מנחות) הלכות ספר תורה סימן ו.

⁴¹ והתירוצ' של שו"ת צמח צדק (לובאוויטש) אורח חיים סימן טו אות ג' "ואפשר ע"י גומא משחירים המי עפצים". אינו נכון. (כנ"ל בעה"ש רע"א ל) ואם ניסית לבשל מי עפצים בכלי העשוי ברזל והשחירו המים, דע! כי מחמת הקנקנתום שמכיל הברזל השחירו ולא מעצמם, או שהיו העפצים מלוכלכים עם נסורת ברזל ששברת אותם עם פטיש ברזל. כי גומא ומי עפצים לחוד, - לא ישחירו לעולם.

וע"ע הערת מהריק"פ ז"ל בסדר זמנים בהל' מגילה עמ' תכ"ח.

כשרות הדיו לסת"ם

הסבר א' ברא"ש - המשכנ"י.

"צריך גומא דווקא" ההסבר הלכאורה פשוט, הוא שהרא"ש רוצה להתקדם מעבר לתירוץ האשכנזים ולהכשיר "מי עפצא" ולא רק "שרף עפצא" אבל מה זה עונה, הרי יש כאן שתי חומרים שאינם דיו לר"ת - לא עפצים ולא גומא? הנה מתשובת הרא"ש נראה שהוא מקבל שדיו זה חומר שחור מסויים שעיקרו "שרף" אלא שהוא חולק על ר"ת בהגדרת שרף ואומר שגומא היינו שרף⁴². וממילא כל הקושיות של ר"ת הסתלקו כי לא צריך לבשל קליפות כמו שעושה ר"ת, וההשלכות שנבעו מזה. ומי עפצא אכן אינם דיו אבל בתוספת גומא הם דיו כי ברגע שהגדרנו שגומא זה שרף והוא עיקר הדיו - כבר אין קושיות מ"כל השרפין יפין לדיו", וכמו שלר"ת מותר להוסיף מי עפצא ל"שרף ועשן" כך להרא"ש תוכל אח"כ להשחיר קורט גומא הן ע"י תוספת עשן או תוספת עפצים וקנקנתום. והסיומת של הרא"ש "וראוי לכתוב בו אפ' על קלף מעופץ" באה ליישב את הקושייה השישית "דאין מי מילין ע"ג מי מילין" כי במי מילין עם גומא וקנקנתום ניכרת כתיבתו אף על הגוויל. אבל מי עפצא וקנקנתום בלי גומא פסול להרא"ש כי חסר לו את יסוד הדיו שהוא השרף. זהו ההסבר של המשכנ"י יעקב (קרלין) ס' ל"ז ברא"ש, עם תוספת ביאור.

אולם הסבר זה קשה מאד, אם הרא"ש סבור כר"ת אלא שמחליף שרף בגומא, א"כ גם א"א לו להכשיר בלי עשן! וא"כ מי עפצא וגומא לא יהיה כשר. ב. לא יתכן שהרא"ש שמפרש ש"קומוס" - הוא ה"גומא" - יצריך לדיו חומר מסויים הנקרא "גומא" ויפסול את הדיו שבלי גומא, מאחר ובסוטה⁴³ איתא: "ואינו כותב לא בקומוס ולא בקנקנתום ולא בכל דבר שרושם - אלא בדיו, שנאמר: ומחה, כתב שיכול למחות" הרי שדיו נקרא דיו רק בלי קומוס - גומא וא"כ מה ההכרח א"כ להטיל בו גומא, ועוד לעשות ממנו עיקר?! ומחמת קושייה זו א"א לקבל את שיטת המשכנ"י, ולכן נפנה להסבר אחר.

הסבר ב' ברא"ש - הגר"א.

"מטרת הגומא לבטל את שם 'מי עפצים' ולא צריך דווקא גומא במי עפצים כדי לבטל את שם, אפשר גם בקנקנתום". ההסבר של הגר"א⁴⁴ שהרא"ש מכשיר מי עפצים עם גומא, אבל לא דווקא מי עפצים אלא גם כתוס' שתירץ שמדובר בעפצים עצמם, או אף גומא וקנקנתום בלי מי עפצים. וכן בס' תרצ"א כתב, שמי עפצא או מי קנקנתום לחוד פסול שאינו דיו אלא בשני מינים⁴⁵ העיקר לא מי עפצים לחוד, וכשר אף שאינו נמחק. [ובזה משווה הגר"א דעת הרא"ש עם השו"ע והרמב"ם ומסורת הגאונים כר"ח].

ולפ"ז אין מוכרח לשים בדיו גומא דווקא ודי בשני סמנים שיהיו, ולא רק מי עפצים וקנקנתום או מי עפצים וגומא. וחזק מזה - כל שתעשה דיו שחור מעשן, כשר. שהרי פשוט שהגר"א לא פסל דיו של ר"ת שאין בו גומא ועפצים.

ובזה לא יקשה מהמשנה בסוטה דמשמע שקומוס אינו מחומרי הדיו, כי דיו הוא שחור משני מרכיבים ולא דווקא גומא. ואם עשית דיו של עפצים (מרכיב אחד) אז ורק אז עליך לבטלו עם תוספת חומר נוסף כדי שלא יקרא מי עפצא לחוד. אבל דיו של סוטה עשוי עשן ולכן לא צריך בו גומא ועפצים.

⁴² בלי לנמק, אבל ברור שהוא מסתמך על מסורת הפרשנים שפירשו כן את הקומוס - גומא, - רב נטרונאי, ר"ח, ורש"י. ובתוספות הרא"ש מסכת שבת דף כג. כתב על הקומוס "וכל רבתי מפרשים התם גומא".

⁴³ בבלי סוטה יז, ב.

⁴⁴ בס' ל"ב ג.

⁴⁵ זה יכול להתאים גם לשם "דיו" שהוא דו- כלומר "שנים" כמש"כ הרמב"ם בפהמ"ש מסכת כלים פ"כ משנה ג'. ומכיל בעיקר ב' מרכיבים: הציבען, שהוא חומר המעניק את הצבע לדיו; המאגד - זהו החומר הקושר את הציבען ומצמיד אותו למצע הכתיבה; ושניהם מפורשים בנשא - הנזול שבתוכו מפוררים הציבען והמאגד.

כשרות הדיו לסת"ם

וברור שקומא בדווקא אינו מעכב, שהרי קומא מפורש במשנה הנ"ל שאינו נמחק, והרי ר' ישמעאל בעירובין י"ג פסק שכותבים בדיו כמו של סוטה הנמחק. והאיך קורא לו דיו אם אין בו קומא? אלא על כרחך אין גומא מעכב, ור' ישמעאל שם שרף במקום קומא.⁴⁶ ונמצא שיש דיו הנמחק ויש דיו שאינו נמחק ושניהם נקראים דיו.

ונראה שכך שיטתו של הריב"ן⁴⁷ שכתב "דדיו דמתניתין היינו של עפצים. והא דתנא רבי חייא כתבו במי טריא ועפצא כשר לאו היינו דיו של עפצים דהא תנא ליה במתני' אלא מי שרף ומי עפצים בלא שרף דכל חד לחודיה לא מיקרי דיו אלא כשהן מעורבין יחד מי שרף ומי עפצים והיינו דאמר כל השרפים יפים לדיו".

כלומר תוספת שרף למי עפצא נחשבים דיו גם בלי בישול. ומדברי ההגהות אשרי שכתב שהריב"ן חולק על ר"ת, וגם שסיים שבאו"ז פוסל קנקנתום עם מי עפצא⁴⁸ משמע שהריב"ן לא הצריך שרף ועפצים דווקא אלא כל חומר אחר העיקר שלא יהיה "מי עפצא" לחוד. וכן במרדכי⁴⁹ כתב שלראב"ן "הכל נקרא דיו".⁵⁰

שיטת הגר"א היא שבעצם כל צבע שחור משתי מינים כשר העיקר שלא יעשה מעפצים לחוד או גומא לחוד. וא"כ זו דעת הב"י בהשוואת הרמב"ם לרא"ש וכ"כ במעשה רוקח על הרמב"ם. אלא שלהנ"ל צ"ב מדוע כתב הרא"ש להוסיף גומא במקום לכתוב שכל צבע שחור העשוי משתי חומרים כשר?

וכן יש להעיר באופן כללי, שמפרשים רבים לא מקבלים את ההנחה שהרמב"ם פסק כהרא"ש כלומר שמצריך בדיו של עפצים - גומא או קנקנתום, - כי מדברי הרמב"ם מתבאר שכל צבע שחור כשר לאו דווקא מורכב משתי חומרים.⁵¹ ולקמן תתבאר דעת הרא"ש כהרמב"ם בדרך אחרת.

והנה, מהבה"ל⁵² היה לכאורה משמע שמבין בגר"א שיש קפידא על החומרים דווקא, ואם כך הוא, שטה זו צריכה ביאור.

א. יש להבין איך יתכן שעפצים קומא או קנקנתום נהפכו למרכיבים עיקריים בדיו, בשעה שהגמ' במפורש מגדירה דיו כחומר אחר לגמרי העשוי מעשן, שרף, ושמן, ואלו עפצים קומא וקנקנתום הם לכל היותר תוספות נלוות אבל ודאי לא מרכיבי בסיס!

ב. וכבר הקשנו לעיל על המשכנ"י האיך קומוס - גומא יהיה מרכיב עיקרי אם המשנה בסוטה פסלה קומוס לדיו.

⁴⁶ כל זה על דרך הפלפול אבל באמת גומי ערביק נמחה במים ואינו משאיר רושם וצ"ע לפירוש רש"י והרא"ש.

⁴⁷ מובא הגהות אשרי מסכת גיטין פרק ב סימן י'.

⁴⁸ לא מדויק כנ"ל. וגם בספר לקט יושר חלק ב (יורה דעה) עמוד נג ענין ב כתב על האו"ז "ותדע דאינו פוסלו אלא משום שהוא כמו צבע. וכן הוא האמת שבלא עפצים אינו משחיר אלא כהה כמו צבע הוא אבל מטעם שאינו נמחק לא כתב".

⁴⁹ גיטין רמז של"ט.

⁵⁰ ואם הריב"ן מתכוון למי עפצים ושרף דווקא א"כ במה פליג על ר"ת הלא גם ר"ת מכשיר להוסיף מי עפצים לשרף.

⁵¹ אמנם גם בב"י יו"ד ס' רע"א ובכס"מ השווה דעת הרא"ש לרמב"ם וכ"כ במעשה רוקח הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה פרק א הקשה וז"ל "ואם כתב שלשתם במי עפצא וקנקנתום. כתב מרן הקדוש וז"ל כ"כ הרא"ש ואף על גב דבפ"ב דגיטין משמע דמי עפצא לאו היינו דיו. כשמעריבים בו קומוס דהיינו גומ"א נקרא דיו. וקשה קצת דהיכי הוה סברת הרא"ש לדברי רבינו שהרי הרא"ש כתב קומוס ורבינו כתב קנקנתום ונראה דכוונתו לומר דאף דקי"ל דמי עפצא לבד לאו היינו דיו כשמערב בו דבר אחר נקרא דיו ובזה הושוו רבינו והרא"ש ז"ל ולזה נתכוון באמרו כ"כ הרא"ש וכו'.

וראה יד המלך (פאלומבו) הלכות גירושין פרק ד שדחה דבריו בהבנת הרמב"ם "וזה תימא שהרי כתב רבינו אח"כ ולמאי אהני הל"מ למעוטי שאר צבעונין הרי דדומה לדיו כשר". וכן העיר במרכבת המשנה (חעלמא) הלכות מגילה וחנוכה פרק ב "ובאמת א"א להעמיס בלשון רבנו לא דברי המ"מ ולא דברי הכ"מ דכה"ג הו"ל לרבנו לבאר". וכן העיר במשכנ"י (קרלין) ס' ל"ז דהרמב"ם אינו כהרא"ש. וכן העיר מר"ן הגר"ש אלישיב צ"ל בקובץ תשובות ח"א עמ' קנ"ו בדעת הרמב"ם ולפיכך מחמיר בדיו שנשתנה מחמת יושן.

⁵² ל"ב ג ד"ה "בין שלא".

כשרות הדיו לסת"ם

ג. יהיה צ"ב לבה"ל בהבנת הגר"א איך גומא ועפצים לחוד נקרא דיו, והרי זה אינו חומר שחור... ואם תאמר שכבר שם עשן, א"כ הלא הוא נקרא דיו כבר מחמת העשן והגומא וא"כ למה לו להוסיף עפצים לגומא?⁵³

אמנם לא יקשו קושיות אלו אם גם הבה"ל דן רק בדיו של עפצים שרק בו יש להוסיף חומרים נוספים כפי שעוד יבואר בראשונים לקמן שרק באו ליישב את קושיית ר"ת על דיו של עפצים, שבדיו של עפצים צריך להוסיף גומא, משא"כ בדיו של עשן לא צריך, שהרי הראשונים לא באו לחלוק ולפסול דיו של ר"ת שאין בו גומא, ופשוט. וברור שגם זה הפשט בבה"ל שהרי לא בא המשנ"ב לחלוק על הרמ"א שכתב שם "דיו של עשן שמנים שרוי במי עפצים" למרות שהרמ"א לא חייב לשים בו גומא. וכן מוכח מהבה"ל ד"ה "בין שלא" שמכשיר עשן שמנים בלא עפצים.

הסבר ג' ברא"ש – הבני יונה.

"צריך גומא כדי שיהיה לדיו עובי וממשות".

הבני יונה סי' רע"א סעיף ו' כתב שהעיקר הוא דיו של עשן הנמחק כדברי הרמב"ם. ואם כתב במי עפצא וקומא או קנקנתום עד שמעבה ומעמידה קצת ע"ג הקלף וכו' שאינו דק כצבע שצובעים בו בגדי צמר פסול אע"פ ששחורה, דבעינן ג"כ "דיו העומדת". והביאו להלכה החתם סופר בחידושו למסכת גיטין דף יט ע"א⁵⁴.

ולפי דבריו שם לא צריך דווקא גומא אלא אם עושה דיו מעפצים גם קנקנתום מעמיד את הצבע.

וגם כאן יש כמה דברים לברר:

1. גם אם אכן דיו יבש כקורטא מובא בגמ', אבל היכן מצינו שיש דין לעיכובא שהדיו לא יהיה דק בכתיבה?⁵⁵
2. האין אפשר להגדיר את כשרות הדיו בגובה הכתיבה הלא אפ' באותו הדיו עצמו אם הקלף דחוס ומזג אויר יבש הדיו יהיה בולט הרבה, ומאידך בקלף ספוגי במזג אויר לח הוא לא יהיה בולט כלל.
3. מה שכתב לפרש "דיו העומדת" הכוונה "שיש לה גובה", צ"ב, שהרי מוכח בגמ' בשבת שדיו המתקיים ואינו נמחק במהרה כמי פירות הוא הנקרא "שרשמו עומד" ויתירה מזאת מפורש בגיטין שקנקנתום לבד אינו נמחק והוא בכלל "שרישמו עומד"⁵⁶. ולא עניין "הגובה".
4. מי עפצא סמיכים הם כידוע, וגם אם יכתוב במי עפצא יהיה להם עובי בכתיבה אף יותר מגומא, וכן מוכח ומהתוס' לעיל ומהרמב"ן לקמן שכתבו שמבשלים אותם עד שנעשה קורטא ולמה א"כ הגומא מעכב.
5. עוד יש להעיר שקנקנתום אינו עושה קורטא אלא מתפורר.

⁵³ וא"ת שצריך עשן וגומא או עשן ועפצים הלא כל דיו של זמנינו אין בו עשן. וגם המשנ"ב לא הצריך עשן לגר"א. ושים לב למה שהתבאר בשו"ת חתם סופר חלק ב (יורה דעה) סימן רנ"ו דמשמע שלר"ת גדרו דיו יבש שעושה קורטא. ולא שבכתיבה יהיה קורטא. ועוד כתב שם "לפ"ז מ"ט אמרה ההלכה לכתוב בדיו ול"א שתהי' כתיבה שחורה כמו רצועות שחורו' הלכה למשה מסיני, דאתי שחורות למעוטי שארי צבעונים וה"נ מ"ש דנקיט דיו? וי"ל דאלו נקיט כתיבה שחורה כל שנשתנה אח"כ שוב אינו שחור ופסול" ונמצא שלפי החת"ס יש משמעות לסממני דיו מסוימים ולא רק הגדרת "גובה"! וזה רק בדיו של עפצים וקנקנתום ולא בדיו של עשן. ולפיכך צ"ב בהגדרתו את הדיו. ועוד! צ"ב מהיכן מעיינו הטהור שממנו שאב שקנקנתום הוא מסמני הדיו בשעה שהגמ' מפורש מגדירה אותו כחומר נלווה. וכן"ל לגבי עפצים, הרי הדיו נקרא דיו גם בלי עפצים כנ"ל. וראה מש"כ בהערה הקודמת בשם מרן הגרי"ש אלישיב זצ"ל.

⁵⁵ וכבר העיר בזה במשנה"ס סימן ג' בבה"ס ד"ה "פסולים". ואולי נסמך מהא דאיתא דדיו חוצץ כנ"ל, אך מהיכן תיתי דהוא לעיכובא. ועיין לעיל הערה 27 ובפרט שהראשונים והפוסקים דלקמן לא הצריכו זאת להלכה.

⁵⁶ בית הבחירה להמאירי שבת ק"ה ע"א.

כשרות הדיו לסת"ם

ואחר כל הנ"ל שדברי האחרונים בהסבר דברי הרא"ש לכאורה תמוהים, עלינו לשוב ולעיין בפירוש הראשונים בההיא סוגיה.

הסבר ד' - הרמב"ן הר"ן והריטב"א המסבירים גם את דברי הרא"ש:

"מטרת השרף לעשות קורטא, ולא צריך דווקא גומא לדיו אלא העיקר כל דבר העושה קורטא אפ' מי עפצים מבושל עד שנעשה גוש בתוספת עשן".⁵⁷ הרמב"ן אמנם הביא את התירוצו "שהדיו סתם הוא של עפצים לאחר ששימין בו שרף האילן שקורין צאגא"ל בל' ערבי". אבל הוסיף תפנית חשובה - "וכן אני אומר שדיו של עפצים הוא דיו סתם לאחר תבשילו, אבל מי אפצא בלא בישול אלא כשנשורו העפצים במים הוא שנתרבה מכל דבר המתקיים והוא מי מילין. והמבושל הרבה עושה קורטא". מדברי הרמב"ן מתבאר שמטרת הגומא היא לא כדי שלא יקרא "מי עפצים" לחוד כפי שהבין המשכנ"י. אלא כדי שיעשה קורטא, ולכן מובן מדוע מכשיר מי עפצים מבושלים אף בלא גומא כי לאחר שמבשלים ומתאדים מי העפצא, מתקבל קורטא - גוש יבש של "מי העפצים". וממילא ל"מי העפצים ועשן" תוכל להוסיף אח"כ קנקנתום כמש"כ ר"ת לענין "שרף הכסף". ותירוצו דומה מאד לתירוצו האשכנזים ויתכן ששניהם כיוונו לדבר אחד.

עכ"פ לפי הבנת הרמב"ן בתירוצו, ברור שלא צריך דווקא "שרף ועשן" אלא כל חומר שחור שיגרום שנעשה גוש. וגם לאו דווקא עפצים וגומא. ולפיכך, ההבנה הברורה ברא"ש היא, שמטרת השרף לעשות קורטא, וגם לרא"ש עדיין צריך להוסיף עשן כדי שיהיה שחור אבל לאו דווקא עשן אלא אפשר להשחיר גם ע"י מי עפצים עם קנקנתום. ולפי הבנה זו כדי לעשות קורטא לא צריך דווקא שרף אלא אפשר גם גומא או כל חומר אחר שנותן סמיכות במים אפ' דבק סינטטי, ובכך דחה את קושיית ר"ת מהצרכת "שרף" בדווקא בתור חומר מהלמ"מ כי אם אין הקפדה על החומרים אלא על התוצאה של החומרים - די גם בגומא! ולא בגלל שחולק על ר"ת בהגדרת ה"שרף".

דברי הרמב"ן עוקרים את יסוד שיטת ר"ת שהדיו צריך להיות בעל מרכיבים בעלי שמות מסויימים דווקא. ולפיכך כל החומרים הסמיכים השחורים כשרים לדיו לפי הבנת הרמב"ן והוא גם הביאור הפשוט ברא"ש לעומת הביאורים הקודמים שיש בהם קושי רב.

וכן תירץ הר"ן בגיטין י"ט "מי עפצים מבושלים עם גומא ועשן עד שנעשה קורטא". הר"ן התקדם בדרכו של הרמב"ן אבל בצורה מורכבת משתי התירוצים האחרונים של הרמב"ן כי הוא מצריך לבשל את מי העפצים עם השרף והעשן עד שייעשה קורטא. אולם גם הוא כהרמב"ן הביא בסוף דבריו את ר"ת, לומר שבא רק לתרץ קושיית ר"ת ולא לפסול דיו של עפצים שלא התבשלו ולא נעשו קורטא, וכדלקמן.

עם מהלך דומה הולך גם הריטב"א:

"מי עפצים עם עשן זה המנהג שיקרא דיו ואין לפקפק" הריטב"א⁵⁸ הלך גם עם התירוצו השלישי של הרמב"ן וכתב: "כבר פשט בכל ישראל לכתוב ספרי תורה ותפילין ומזוזה בדיו של עפצים ומנהגם של ישראל תורה היא, אלא שהדיו נקרא אחר שהוא מבושל יחד עם כל סממניות, (כלומר שרף ועשן או קנקנתום) ופעמים נקרא דיו אפילו קודם בישול"

כלומר מי עפצים לבד אינם דיו אבל עם תוספת סממנים המשחירים הוא דיו גם בלי בישול כי סתם דיו של עפצים הוא.⁵⁹

אמנם במסכת מגילה דף יט ע"א הביא את דברי הרמב"ן לבשל עד שנעשה קורטא, אבל הרי הוא יודע שבמציאות לא מבשלים עד שנעשה קורטא ולכן הוסיף - "לכן אנו נותנים בו שרף לפי שהוא יפה לו כמו

⁵⁷ בגיטין דף יט.

⁵⁸ מסכת שבת דף קד ע"ב.

⁵⁹ וזה לא כמש"כ בגיטין י"ט ע"א דווקא ע"י בישול. ואפשר שחזר בו.

כשרות הדיו לסת"ם

שאמרו⁶⁰ כל השרפים יפין לדיו ושרף הקטף יפה מכולם וכן העשנים יפין לו כמו שאמרו כל העשנים יפין לדיו". ושוב רואים שמטרת הגומא כדי שיעשה קורטא.

אמנם תירוצו של הריטב"א שולל את הקושיה "ממי עפצא" אבל עדיין אם הוא לא עושה קורטא בפועל אלא רק שבתאורייה כשתייבש ייעשה קורטא, ונשאלת קושיית ר"ת השניה שצריך שיקרא דיו לפני שרייתו... לכן הוא כותב⁶¹ "וי"ל דהכא סמנין של דיו שאנו שורין קודם הבישול קאמר". כלומר לא צריך שיקראו דיו קודם השרייה אלא הכוונה שורים סמנים לדיו⁶².

הריטב"א⁶³ מעיר גם על קושייתו השמינית של ר"ת - "שאין שמן בדיו של עפצים", ועונה "אין מכאן ראייה שהדיו אינו של עפצים כמו שאומר ר"ת ז"ל, כי הרבה יש מלאכות בדיו של עפצים ואולי היו הם רגילים לתת בו שמן". כלומר שהשמן לא מעכב וכמו שהעיד ר"ת על הדיו שלו שאין בו שמן.

תירוצ ד' לקושיית ר"ת.

"המסורת לכתוב במי עפצים עם עשן וגומא" לרמב"ן שם יש עוד מהלך אחר והוא, שמי עפצים בתוספת שרף ועשן נקראים דיו ע"פ הוכחה מהש"ס ירושלמי וז"ל: "ובירושלמי אמרו מטיל דיו שאין בו אפצא אלמא סתם דיו יש בו אפצא והוא מעורב בדברים כגון שרף האילנות ושמן ודברים הצריכין לו וכדאמרינן בפ' במה מדליקין כל השרפים יפין לדיו ושרף קטף יותר מכולם וכן אמרו שם כל העשנים יפים לדיו וכן הדבר בדיו של עפצים,

המהלך הזה נותן גושפנקא שדיו עפצים הוא ברמה ההלכתית אבל בתנאי שהוספת למי העפצים תוספת "כגון שרף ושמן" כמבואר בבלי. ומצד שני באותה נשימה שמוכן שדיו של מי עפצים הוא הגדרת הדיו, מובן גם שלא צריך להטיל עפצים לדיו שהרי כתוב "מטיל דיו שאין בו עפצא" משמע שגם בלי עפצא הוא דיו.

ולכן תירוצ זה "שסתם דיו יש בו עפצים" קשה. כפי שהעיר ביד המלך (פאלומבו) הלכות גירושין פרק ד: "ולא הבנתי דאדרבא מזה הירושלמי הוי ראייה לר"ת מדקאמר מטיל דיו שאין בו עפצא מכלל דדיו נקרא אף שאין בו עפצא" ובספר יראים ס' שצ"ט חידד - "שמשמע שדיו הוא בלי עפצים".

שיטת הראשונים הנ"ל לעניין הלכה:

יש לשים לב שאמנם הרמב"ן תירץ לעיל את קושיית ר"ת, אבל הוא עצמו לא מחייב להלכה לעשות קורטא וגם לא מחייב עשן ושרף בדיו כפי שהעתיק בסוף דבריו את רבנו חננאל, והרי דיו של ר"ח - האלחייב"ר - לא נעשה קורטא מתחילתו ואין בו עשן וא"כ נמצא שהגדרתו "צבע שחור הוא דיו" שהרי אין שום שורש שעפצים וקנקנתום הם יסוד הדיו (אלא רק מצטרפים לעשן ושרף), אדרבא ראינו להיפך כנז"ל.

ולפיכך עולה שלהלכה לרמב"ן 1). לכתחילה צריך לחוש לר"ת שהדיו יהיה נעשה קורטא מתחילתו. 2). אף אם לא נעשה קורטא מתחילתו דיו של עפצים שרף ועשן נקרא דיו. 3). כל צבע שחור כשר ונחשב לדיו אף בלי עשן ובלי שיעשה קורטא ובלי עפצים.

תירוצ ה' לקושיית ר"ת.

"כל חומר שחור ומתקיים נקרא דיו" כמסקנת הרמב"ן הנ"ל כתב המאירי על מסכת מגילה דף יח ע"ב שלא צריך חומרים מסוימים. וז"ל: "דיו", והוא הרכבת דברים רבים: מהם שמשחירין ומהם שמדביקין, וכל שיש בו כדי להשחיר ולהדביק נקרא דיו שאין הכוונה אלא שיהא הכתב שחור ומקבץ הראות ושלא

⁶⁰ שבת כ"ג א.

⁶¹ בחידושי הריטב"א מסכת שבת דף יז:

⁶² כדברי הרמב"ם בפה"מ שבת א ד' ואמרו כאן שורין דיו ר"ל שאין שורין תערובת סמניו".

⁶³ מסכת שבת דף כג.

כשרות הדיו לסת"ם

יהא נקל למחקו שלא בהיכר. ומאחר שכן אין אנו צריכין לפרש מעשה הדיו, אלא יש עושים אותו בדרך אחד ויש עושים אותו בדרך אחרת, ואין לחוש בכך, ואף על פי שראינו לקצת מפרשים שטרחו בזו – אנו אין לנו" עכ"ל.

וגם **בהגהות מיימוניות**⁶⁴ לאחר שדחה שיטת מעשה הדיו של ר"ת מדברי תוס'⁶⁵ לפי שאין בו שמן אלא רק "עשן שמן", העלה "שהעיקר נראה שבכל עניין שיעשה אדם דיו ובלבד יהא מתקיים וניכר על הקלף דיו הוא וכותבין בו ספרים תפילין ומזוזות" עד כאן לשונו.

ועוד הביא שם מדברי **רבנו שמחה** שכתב "ואני סבור כל צבע שחור המתקיים על הקלף נקרא דיו כי לא מצינו הלכה למשה מסיני שלא יהא כשר אלא דיו קרוש ודיו עפצים, דאמרין בירושלמי דפרק שני דגיטין הני בי מדינתא עירומין סגין כו' עד שפוך עליהם דיו שאין בו עפץ ש"מ דיש דיו נמי בלא עפצים עד כאן לשונו והני ככל דברי רבינו המחבר" וכוונתו לרמב"ם.

והמנהג לכתוב בדיו עפצים וקנקנתום למרות שאין בו עשן וגומא ושרף מופיע גם **ברבינו ירוחם**⁶⁶ ובכלבו⁶⁷ וכן דעת השו"ע⁶⁸ וכן דעת הרמ"א⁶⁹ וכ"כ בשו"ת **צמח צדק**⁷⁰ ובקו"י⁷¹ ואחרונים רבים.

סיכום:

שיטת הגאונים ע"פ ר"ח ורבנו נסים גאון המובאים ברמב"ם וברמב"ן והר"ן והריטב"א וכך גם סבר רבינו נתן אב הישיבה שכתב בפירושו למסכת גטין פרק ב (עמ' 3)⁷² שדיו של עשן ועפצים (אלמדאד) נקראת דיו. וגם דיו העשויה מעפצים וקנקנתום (אלחיבר) נקראת "דיו" אף שאינה נמחקת.

שיטת הרמב"ם דיו הוא "חומר שחור הנמחק" כמבואר בסוטה. ואם מוסיפים לו חומרים שיגרמו לאי מחיקתו פקע ממנו שם "דיו" כמבואר במשנה בסוטה. ומאידך, אם הוא שחור אינו פסול לכתוב סת"ם כי לא מיעטה ההלכה שאמרה "דיו" אלא שאר צבעים.

שיטת ר"ת: שדיו עשוי מחומרים מסויימים דווקא, שהם "שרף ועשן". וא"א להכשיר מי עפצים וגומא וקנקנתום בלי שני חומרי יסוד אלו.

שיטת הרא"ש לפי הבנת הרמב"ן הר"ן והריטב"א: כל חומר שחור שראוי להיעשות קורטא כשר.

שיטת הרא"ש לפי הבנ"י והחת"ס: כנ"ל אלא שמצריך חומר שחור שעושה גובה בכתיבה עצמה.

הבנת הגר"א ברא"ש: כל שחור המורכב משני חומרים נקראים דיו- בין אם נמחק או לא.

הבנת המשכנות יעקב והבה"ל: שצריך גומא בדווקא (בדיו של עפצים). ודבריו קשים מאד כנ"ל ונגד הבנת כל הראשונים⁷³.

כפי שרואים מהראשונים שלעניין הלכה דחו את דברי ר"ת מדברי מסורת הגאונים ומכשירים את האלחיבר (-דיו עם קנקנתום) למרות שאין עושה קורט מתחילתו, וכך היה המנהג להכשיר לא רק בבבל וקירואן, אלא גם בצרפת וכפי שהעיד ר"ת על רבותיו שבלותיר. ונמצא שמה ש"רבי אמי פלי קורטא דדיוטא ובדיק בה" אינה תנאי מגדרי הדיו מהלמ"מ אלא עניין טכני גרידא שהיה מצוי בזמנם וכפי שנראה

⁶⁴ הלכות תפילין ומזוזות וספר תורה פרק א ס"ק ח.

⁶⁵ שהיה לנגד עיניו.

⁶⁶ תולדות אדם וחווה נתיב כד חלק ב דף רג טור ד "או שנעשה במים עם עפצים שלו רוצה לומר אגלייש כמו דיו שלנו".

⁶⁷ סימן מה "אין כותבין את המגילה אלא בדיו, כתבה במי עפצא וקנקנתום כשרה",

⁶⁸ או"ח ל"ב ג. וביו"ד רע"א סעיף ו. לפי יש מפרשים, שכתב יכתבם בדיו שחור, ולא הזכיר גומא או שרף. דלא כדבריו בב"י וכבר עמד בזה הט"ז ס' תרצ"א. ודלא כהגר"א שכבר הערנו לעיל בדב"ק.

⁶⁹ בבה"ל לב ג ד"ה "בין". לפי הסבר א' שלא צריך גומא וקנקנתום ודי בדיו של עשן או פחם כי כל שחור שנמחק במים כשר. וגם לפי הסבר ב' כל דיו שחור ומתקיים כשר אפ' אינו נמחק במים אלא שלכתחילה יעשה משחור הבא מן העץ.

⁷⁰ לובאוויטש, אורח חיים סימן טו,

⁷¹ קו"י ס' ל"ב ס"ק י"ב, וס' רע"א ס"ק י"ז.

⁷² הוצאת אל המקורות, ירושלים תשט"ו.

⁷³ ועיי' עוד משנת אברהם שער הדיו אות טו.

כשרות הדיו לסת"ם

בפשט הגמ'. מה גם שעצם דברי ר"ת קשים מיסודם שהרי אם כל שרף כשר, מדוע ש"שרף העפצים" שיוצא ע"י בישול לא יהיה כשר. ועוד, שעשיית הדיו שלו אינה תואמת את דברי הגמ' מסכת שבת דף כג ע"א שהבאנו לעיל, שמתבאר בה שמגבלים את הדיו עם שמן ושרף ועשן, ואלו לר"ת אין שמן ואין גיבול⁷⁴ אלא מערבבים את העשן עם מי שרף ונותנים לו להיקרש. ועוד, האיך קורא לדיו שיש בו קנקנתום "דיו" והלא אינו נמחק ומבואר לעיל מהמשנה בסוטה שמתנאי הדיו שיהיה נמחק. ומאותה משנה יקשה עוד מהיכן הכריח שדיו הוא דווקא חומרים מסויימים הלא מתבאר שעיקר הקפידא שלא יהיה נמחק, שהרי לא כתבה המשנה "שאיין כשר אלא דיו ועשן".

כמו כן לומר שגדרי הדיו שיהיה עשוי דווקא מעפצים וגומא וקנקנתום זה דבר מופרך כנ"ל שלא מצינו שום מקור לזה בגמ' ואדרבא מבואר להיפך.

ועתה נבא לדון בכשרות סוגי הדיו המצויים כיום בשימוש.

כשרות דיו העשוי "מעפצים וקנקנתום" (דיו נהרי, שכטר, הברכה, ועוד). עם או בלי תוספת גומא כפי המנהג⁷⁵. כשרותו היא: מחמת או שכל צבע שחור כשר, או בגלל שיש בו שני חומרים, או בגלל יש בו גובה - לכל מר כדאית ליה. אבל לרמב"ם היות ואינו נמחק במים, א"כ אינו דיו, אבל כשר בגלל שהוא שחור. ולר"ת הוא פסול מאחר ואין בו שרף עשוי מלחלוחית עצים ועשן.

כשרות דיו העשוי מצבע לבתי התפילין: שתרכוכו ונילן שחור, שרלק, וספירט, ששמעתי שיש מי שכותבים בו סת"ם. כשר. כיוון ששחור ויש לו גובה. וכנז"ל לרמב"ם כשר. ולר"ת פסול.

כשרות דיו של עשן בנוסח הרמב"ם (דיו חיים צדוק מקריית ספר). לכל הראשונים והאחרונים הנ"ל הוא למהדרין חוץ משיטת ר"ת המצריך שרף כנ"ל.

כשרות "דיו לנצח" העשוי מעשן⁷⁶. הרי הוא דיו מהודר לרא"ש ולרמב"ם ולריטב"א ועוד, מאחר ויש בו גובה⁷⁷ ועשוי מעשן. ובפרט שמוסיפים לו גם מעט גומא⁷⁸, וכן, היות וע"י שריה במים ושפשוף⁷⁹ הוא כן נמחק לכן הוא מהודר גם לרמב"ם. ואפשר שכשר גם לר"ת, מאחר ומוסיפים בו בתחילת יצורו מעט שרף - לחלוחית היוצא מקליפות עצים. וא"כ לכל הדעות הוא במעלה הלכתית בלי ספק יותר מדיו של עפצים.

כשרות דיו של "רפידוגרף" - (rpidograf - המצוי כיום עבור תיוג) כשעשוי מעשן ושמן צמחיים ודבקים, הנמחק במים.

⁷⁴ והתירוץ של תוס' בשבת י"ח דחוק מאד.

⁷⁵ אף בלא בישול - קו"י ס' ל"ב ס"ק י"ב, וס' רע"א ס"ק י"ז.

⁷⁶ ולאחרונה פורמולת "דיו לנצח" עברה שדרוג עבור כמה רמות הידור עד כדי רמה של 100% גומא ו100% עשן. ואין בו סיליקון כמו שחשבו בטעות. והמעין בסוגיה יבין שאין נפק"מ להלכה אם העשן של שמן זית או עשן גז או נפט, או שרף, או גומא ולכן כל סוג עשן וכל סוג דבק כשר, אלא שמחמת המנהג כדברי הרמ"א לעשות מדברים הבאים מן העץ יש בזה הידור. וראוי להיעשות קורט לאחר הייבוש כמו דיו של עפצים.

⁷⁷ ובזה תנח דעתו של הרוצה להחמיר כהמשכנ"י. למרות שמבחינה הלכתית אין צורך בזה. אבל, זה עיקר שרבים טעו בו, והוא: "לשכל השיטות אם עושים דיו של עשן אין צריך עפצים בדווקא או גומא, שהרי תירוצי הראשונים לעניין הגומא ועפצים לא באו לחלוק על ר"ת שלא שם בדיו שלו גומא ועפצים, אלא רק ליישב קושיות ר"ת על דיו של עפצים - שדיו של עפצים גם יוכל להיקרא דיו אם מוסיפים לו עוד חומר כגומא, ולא דברו כלל בדיו של עשן". ופשוט. אבל אפשר בהחלט שגם אם הדיו מיוצר מעשן גז, מ"מ מרכיב אחר העשוי מן העץ סגי ליה לחוש לדעת הזה"ק וכדלקמן הערה 81.

⁷⁹ ועיין רש"י מסכת סוטה דף יט ע"ב ד"ה לשרישומו ניכר - "שאם היה רישומו ניכר צריך לחזור ולמחוק עד שלא יהא רישומו ניכר". משמע ששפשוף מרובה במים מועיל.

אגב, פשוט שהמחיקה היא רק במים ולא בגרירה. כמבואר במנחות ל ע"ב שמוחק הוא בלח וגורר ביבש. עי"ש ברשב"א וזה פשוט שמדובר בגויל שאינו מושפע מהמים וכשמתייבש חוזר לקדמותו. והוא דאיתא בפסיקתא זוטרתא פרשת נשא "ומחה אל מי המרים, בדבר הנימוח הוא כותב. מכאן אמרו אין כותב לא על לוח ולא על הנייר אלא על המגלה כתיב על ספר". כלומר "ספר" שהוא מעובד בעפצים שרק בהכי שייך מחיה כמבואר במאמרי "סוגיית הקלף".

ודלא כמי שחשב "שגרירה" היא המחיה לתוך הדיו" וכפי שהתבאר. ועוד, שהרי אפשר לגרוד היטב בסכין דיו של עפצים וקנקנתום בלי שישאר שום רושם האותיות על הקלף - ואעפ"כ פסלתו המשנה בסוטה י"ז ע"ב ודו"ק.

ואין להקשות ממה שנאמר "ומחה אל מי המרים" ולא "במים המרים" דמשמע שגוררים למים ולא מוחים בתוך המים. זה אינו! אלא כמבואר בספרי במדבר פרשת נשא פיסקא טז "ומחה אל מי המרים מגיד שהכתב עושה את המים מרים". כלומר, למה לא כתוב ומחה "במי המרים"? תשובה: כי המים אינם נקראים מרים אלא לאחר המחיה.

כשרות הדיו לסת"ם

היות והוא עושה קורטא כשמתייבש, ומה שהוא נראה דק - זה רק בכתיבה מחמת פיו הצר ובודאי שאינו כצבע שצובעים בו בגדי צמר. והוא עשוי מעשן ושמנים ועוד חומרים ונמחה במים⁸⁰. הרי הוא "דיו" מהודר לכל הראשונים הנ"ל וגם לרמב"ם, וגם לגר"א והבנ"י. ומאחר שבספר האגור הלכות תפילין סימן מ"ז כתב "דיו דידן פלוגתא דרב רבבא יש פוסלין עפצים ויש פוסלין אדרימנ"ט ויש פוסלין וויטרי"א ולו. ע"כ ירא שמים יצא ידי כולם ויעשה דיו שכתב הרמב"ם או של ר"ת עכ"ל מהרר"י מולן". ובדיו של רפידוגרף אין עפצים ואין גומא ואין קנקנתום וגם נמחה במים, הרי שגם הוא במעלה הלכתית⁸¹ על פני דיו של עפצים. וכנ"ל גם כאן אותו יסוד שכתבתי לעיל "בדיו לנצה" והתבאר באורך, -שכל מה שהצריכו הראשונים גומא, אינו אלא בדיו של עפצים ולא בדיו של עשן. והגם שמעלתו יותר מדיו של עפצים, מ"מ במקרה שהעשן והדבקים אינם מן העץ מעלת הידורו תהיה פחותה "מדיו לנצה" העשוי עם עשן עצים⁸². וכמובן שכל הרוצה להדר לכל הדעות, זה רק באופן שמהדר וכותב בקלף המעובד בעפצים כמבואר לעיל בהערה 25.

מרכיבי הדיו הברזלית

⁸⁰ כמובן הבדיקה חייבת להיעשות בגוויל מעובד בעפצים העמיד במים.

⁸¹ אמנם אם אין שם דברים הבאים מן העץ לכאורה חסר לו הידור הזוהר שהביאו הרמ"א ביו"ד רע"א ס"ו כתב וז"ל: "ולכתחילה טוב להיזהר שלא לעשות הדיו כי אם מדברים הבאים מן העץ" [ומקורו מהזוהר - רע"א מהימנא כרך ב (שמות) פרשת תרומה קנ"ט ע"א]. והנה, הדברים צריכים ביאור שהרי א. בזה"ק משמע שלא צריכים כל המרכיבים להיות באים מן העץ. וז"ל הזוה"ק: "ומסטר אחרא אפילו בהאי עלמא אחזי דכולא חד דיו ועץ מתפוחים (עפצים) דאתעבידו בעץ אינון", ופירש ב"מתוק מדבש" השתא יקשה איך הארון עצי שיטים, והס"ת שבתוכו רומז להקב"ה הרי הם ב' מינים שונים, ומתרץ כיון שהדיו [שהוא עיקר הספר] עשוי מעפצים שהם מעץ והארון מעץ, א"כ הוא מין אחד הרומז לקב"ה. וא"כ די במרכיב אחד הבא מן העץ. ומש"כ שם "וכל מלין דדיו עץ אינון" זה בסוגרים, ויפה הוא במוסגר. כי העניין מורה שהעפצים שהזכיר הם הבאים מן העץ, ועוד הרי יש בו מים, ומים אינם באים מן העץ. ולפיכך אם העשן עשוי מגז, והוסיפו מרכיב אחר מן העץ הרי יש בו גם את הידור הזוהר והרמ"א. ב. מדברי הזוה"ק משמע שעיקר העניין הוא דווקא בדיו של ס"ת המונח בארון שבקה"ק ולא בכל כתיבת סת"ם ויתכן שכוונת הרמ"א להדר להשוות לכתחילה את הכתיבה בסת"ם כמו בס"ת שהיה בארון וכידוע שס"ת שכתבו משה שהיה בארון היה גוויל כמבואר בב"ב דף יד. והשווה הערה 25. ג. וצ"ע על דיו שלנו שהרי בזוהר שם כתב "דיו אוכם מלבר וחורר מלגו", והרי כל דיו שלנו גם העשוי מעפצים שחור גם מלגאו ואינו כזוהר.

⁸² לחוש לדעת הרמ"א כהזוהר הנ"ל. וכבר נבדקה כשרות דיו משני סוגים של הרפידוגרף בבדיקה מעבדתית של ד"ר אליהו ליכט, ונמצא שאין בו חומרים אסורים. הדו"ח מ"ז אייר תשנ"ט התפרסם גם בעלון מס' 8 של מכון יד רפאל. ולאור האמור לעיל הערה 26 על כשרות הדיו, לית לן בה גם אם מכיל חומר העשוי מחרקים כמו שרלק, או פרוטאינים המופקים מבהמות לא כשרות, וגם אם לא נעשה לשמה.